

Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hulasa Pusulası

Selçuk Akşin Somel*

New Data on the Main Features of the Social Structure of Istanbul in the Aftermath of the Vak'a-i Hayriyye: A Summary Inventory of the Istanbul Population Census for the Period of 1830-31

Abstract ■ This article examines a Summary Inventory of the Istanbul Population Census of 1831. It is a synopsis of the population registers of the Istanbul census of 1831, which until now have not been recovered in the Ottoman archives. Though this document has been referred to in previous research literature, there has never been a thorough analysis of its content. The Summary Inventory provides data on Muslim and non-Muslim male population of Istanbul as well as of the three *kadi*-districts of Eyüb, Galata and Üsküdar. The Muslim population is covered in terms of its distribution within the twelve urban regions (*kol*) and its neighborhoods while distinguishing the married males (*müte'ehhil*) from the bachelor provincials (*bekârân*) and also indicating underage males. The same data set is also provided for categories such as medreses, flour mills and oven, commercial inns (*han*), Imperial Palace and the Sublime Porte complex. The Greek, Armenian, Jewish and Catholic community population data, on the other hand, are represented in terms of different poll-tax levels, which in turn allows us to deduce income distribution patterns within each community. On the basis of these data, a population estimation of Istanbul of 1831 has been attempted.

Keywords: Istanbul, population census, demography, neighborhood, married male, bachelor, underage male, poll-tax, religious community, income distribution.

* Sabancı Üniversitesi.

1. Giriş¹

Bu makalenin amacı şimdiye değin Osmanlı demografik araştırmalarında ve İstanbul nüfus tarihçiliğinde yeteri kadar dikkate alınmamış olduğunu düşündüğümüz bir belgeyi ayrıntılarıyla ele almak ve tartışmaktır. Sözünü ettiğimiz belge Hicrî 1246, Milâdî 1830-31 devresinde İstanbul'da gerçekleştirilmiş ilk kapsamlı nüfus sayım kayıtlarını içeren defterlerdeki sonuçları özetleyen bir hulasa pusulasıdır. Mezkûr defterler henüz bulunmamıştır ve en azından haklarında bilinen bir akademik neşriyat şimdilik yoktur. Bu hulasa pusulası Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Nüfus Defterlerinin bulunduğu fonda değil, İbnülemin Mahmud Kemal İnal fonundadır.²

Osmanlı demografisi hakkındaki başlıca araştırma literatüründe envantere kaydedilme tarihi 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 olan bu pusuladan söz edildiğini görmüyoruz.³ Her ne kadar Mahir Aydın *Lutfî Tarihi*'ne dayanarak II. Mahmud döneminde girilen ilk nüfus sayımına İstanbul'dan başladığını belirtmişse de bunun ötesinde bir bilgi vermemektedir.⁴ Öte yandan Kemal Karpat 1985'de neşrettiği *Ottoman Population 1830-1914* başlıklı eserinin ekinde pusuladaki verileri aktarıyor. Ne var ki Karpat verileri tahlil etmemiştir.⁵

1 Bu makalenin yazılması sürecinde fikirleriyle bana destek veren Y. Hakan Erdem'e müteşekkirim. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan Ayten Ardel ve Salih Kahrıman'a yardımlarından ötürü teşekkür ederim. Ayrıca sağladığı kütüphane olanaklarından ötürü İSAM Kütüphanesi'ne minnet borçluyum.

2 BOA, İE.DH 35-3087_1246.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* (Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943); Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996); Daniel Panzac, *Population et santé dans l'Empire ottoman* (İstanbul: Les Éditions Isis, 1996); Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Int.J. Middle East Stud.* IX (1978), s. 325-338; aynı müellif, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi* XXXII (1979), s. 403-414; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Dönemi Semineri. 28-30 Haziran 1989. Bildiriler* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), s. 81-106.

4 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", s. 81.

5 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1985), s. 202. Eserin Türkçesi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İngilizce aslından çeviren Bahar Tırnakçı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 237.

Pusulaya dair herhangi bir müstakil yayın olmadığından söz konusu sayım verileri ancak sınırlı düzeyde ilgi konusu olmuştur. Örneğin Tevfik Güran 1988 yılında yayınladığı bir makalede pusulanın yalnızca nüfus verilerini kullanmış olup bu verilere dayalı olarak İstanbul'un nüfusunu 450.000 olarak tahmin ediyor. 2002'de Salih Aynural İstanbul değirmen ve fırınlarına dair çalışmasında pusula hakkında bilgi vermiştir. 2006'da Arzu Baykara ve 2009'da Yekta Özgüven 19. yüzyıl İstanbul toplumsal dönüşümlerine dair tezlerinde Karpat'tan yararlanarak 1830-31 İstanbul nüfus verilerini aktarıyorlar. Ayrıca 2014'de Ahmet Tabakoğlu bir yazısında Güran'ın 1988 tarihli makalesine atfen 1830-31 devri İstanbul sayımından bahsederek 450.000 rakamını zikretmiştir.⁶

2. Tarihsel Bağlam

Bu pusulanın önemi II. Mahmud'un kapsamlı modernleştirme hareketleri için uygun şartların meydana geldiği Vak'a-i Hayriyye sonrasında, yani reform adımlarının eşliğinde hazırlanmış bir belge olup henüz modernleşmenin etkilerine maruz kalmamış 1830-31 devresi İstanbul'unun demografik yapısına ilişkin pek bilinmeyen verileri içermesinde yatmaktadır. 1830'lerden itibaren bürokratik modernleşme, liberal ekonomiye geçiş, Kırım Savaşı sırasında modern belediye-ciliğin başlaması gibi süreçlerin yanısıra yaşanan bir dizi yangın felaketi ve nihayet 93 Harbi sonucunda 19. yüzyıl sonları İstanbul'u yüzyılın başlarına kıyasla bambaşka bir kente dönüştürdü.⁷ Tüm bu süreçler sonrasında 1880'lere geldiğimizde İstanbul'un demografik yapısına dair kadın ve erkek nüfusu içeren çağdaş

6 Tevfik Güran, "İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV, 1-4 (1986), 50.Yıl Armağanı (İstanbul: Acar Matbaacılık, 1988), s. 246-247; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 182-183; Arzu Baykara, "İki Savaş Arası (1865-1877) İstanbul'da Gündelik Hayat" (yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006; Yekta Özgüven, "II. Mahmud Dönemi İstanbulu'nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi", (doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde İstanbulun İlaşesi", *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014), s. 102, 131-132.

7 İstanbul'un radikal dönüşüm süreci için bkz. Kemal H. Karpat: "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", *A.I.E.S.E.E. Bulletin* XII No.2 (1974), 267; Kemal Beydilli: "İmparatorluğun Son Yüzylında İstanbul", *Osmanlı İstanbulu II*, 21-69.

anlamda ilk güvenilir sayılabilecek verilere erişebiliyoruz.⁸ Dolayısıyla elimizdeki 1830-31 devresi sayım pusulası tüm kısalığı ve özet niteliğine karşın bahsettiğimiz bu büyük dönüşümlerin henüz eşliğinde duran İstanbul'a ilişkin tarihsel değeri oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Diğer taraftan 1830-31 İstanbul'unu 17. veya 18. yüzyıllar Dersaadet'inin tıpatıp bir devamı şeklinde düşünmek de hatalı olur. 18. yüzyıl boyunca Rusya ile vukubulan savaşlar sonucunda Boğazlar tehdide açık hale gelmiş, Kırım'dan göçler başlamış, Eflak ve Buğdan'dan sağlanan payitaht iâsesi tehlikeye düşmüştü. Ayrıca 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı, bir sene sonraki Alemdar Vakası, 1821'de başlayan Yunan bağımsızlık ayaklanması ve 1826'da Vak'a-i Hayriye gibi hadiseler beraberinde kaos ve katliamları getirmişti. 1830'ları önceleyen tüm bu altmış senelik felaketler zincirini göz önünde bulundurursak pusuladaki demografik verilerin yansıttığı İstanbul'u hayli yıpranmış ve muhtemelen 18. yüzyıl ortalarına nispetle nüfusu azalmış bir payitaht olarak tasavvur etmemiz gerekecektir.

Vak'a-i Hayriye sırasında çok sayıda Yeniçerinin katledilmesinin yanı sıra birçoğu payitaht haricine kaçmış, diğerleri ise ya küçük esnaf kimliğiyle, ya da Galata taraflarındaki liman ve kahvehanelerdeki işsiz güruhuna karışmıştı. Yeniçeriliğin ilgası akabinde Osmanlı idaresi alelacele bir İstanbul nüfus sayımı yapmıştır. Sözü geçen sayım büyük bir olasılıkla sadece aile reislerini kapsamaktaydı ve açıktır ki ciddi eksikliklerle malûldü. Bu sayıma göre payitahtta yaklaşık 45.000 Müslüman, 30.000 Ermeni ve 20.000 Rum yaşıyordu.⁹ Bu esnada İstanbul'un yönetimi açısından dikkate değer bir reform adımı atılarak muhtarlık teşkilatı kurulmuştur. Müslim mahalleleri bir muhtar ve muhtar yardımcısı tarafından yönetilirken gayrimüslim mahalleleri bir kâhya ve muhtar tarafından idare edilecekti.¹⁰

3. Siyasal ve Kurumsal Çerçeve

1830-31 devresine ait pusulanın yansıttığı İstanbul tahririnin aynı devrede imparatorluk genelinde gerçekleştirilen umumi nüfus tahririnin bir parçası olduğu

8 Selçuk Akşin Somel, "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı'na Göre İstanbul Demografisinin Yapısal Özellikleri: Bazı Başlangıç Gözlemleri". Halil İnalçık, *İstanbul Tarihî Araştırmaları. Fetihden Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası. Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*. Seçme Eserler XIII (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 465-512.

9 Karpat, "Social and Economic Transformation", 279.

10 Karpat, "Social and Economic Transformation", 279.

söylenbilir.¹¹ Umumi sayımın yapılmasında askerî ve malî nedenler söz konusuydu. Ruslar karşısında büyük bir hezimetle sonuçlanarak Yunan bağımsızlığına neden olan 1828-29 savaşı ertesinde Osmanlı yönetimi güçlü bir ordu ve sağlam bir finansal altyapı oluşturmak ve kurulması öngörülen mülki idare açısından güvenilir bir nüfus veri tabanı hazırlamak üzere bu büyük sayıma girişmiştir. Tahrir memurlarına sayımın askerî amacının taşra halkından mümkün mertebe gizli tutulması özellikle tenbih edilmişti. Söz konusu proje çerçevesinde bilgi akışında gerekli eşgüdümü sağlamak üzere ayrıca bir Ceride Nezâreti tesis edilmiştir. Bu kurumun başına Ceride Nâzırı sıfatıyla Bab-ı Defterî'de Mektubî-i Defterî görevini yapmakta olan Mehmed Said Efendi getirilmiştir. Ceride Nâzırı'na başkâtip olarak daha sonradan maarif reformlarının önemli bir ismi olacak olan Ahmed Kemal Efendi (Paşa) atanmış, ayrıca ona yakın başka bir kâtip de nezârette görevlendirilmiştir.¹²

Birazdan incelemeye başlayacağımız pusulada da görüleceği üzere 1830-31 umumi nüfus tahririnde bir yaşımdan yüz yaşına kadar Müslim ve Gayrimüslim erkek nüfusun tamamı tahrir memurları tarafından bizzat görülerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Sayım boyunca Müslim ve Reaya nüfus birbirinden ayrı defterlere kaydedilmiş, ayrıca her iki nüfusun yerlisi ve yabancıları tefrik edilmiştir. Müslimler çoğu defa yaşlarına göre sınıflandırılmışlardır; yani 16 yaş altındakiler, 16 ile 40 yaş arasındakiler ve 40 yaş üstü olanlar. Bu tasnifteki aslı gaye askerlik yapabilecek bireylerin saptanmasıydı. Yaşı tespit edilemeyenler ise kişilerin sakal ve bıyıklarının uzayıp uzamadığı gibi fiziksel belirtilerle askerlik çağına gelip gelmediklerine karar veriliyordu. Ancak bu yaş kategorilerinin görüldüğü kadar kesin bir tutarlılıkla uygulanmadığını biliyoruz. Zira Karal'ın çalışmasında da görüldüğü üzere askerlik yaşı yer yer 12 ile 15 arasında değişiklikler gösterebilmekteydi. Buna karşın 40 yaş çoğunlukla askerlik çağının üst sınırı olarak kabul edilmiştir.¹³ Aşağıda pusuladaki nüfus verileri irdelendiğinde *sağır* veya *sabî* (küçük, oğlan çocuk), *kebîr* (büyük, yetişkin) ve *müsinn* (yaşlı) kategorilerinin somut olarak ne anlama gelmiş olabileceğini tartışmak açısından 1831'de tamamlanan taşra nüfus sayımı verileri bir referans noktası olarak önem taşımaktadır.

Hıristiyan ve Yahudi milletlerin tasnifi Müslim nüfusun tasnifinden farklıdır. Burada ana gaye finansal olup Gayrimüslimlerin cizye ödeme gücünü saptamaktır.

11 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 81.

12 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 83-84, 90.

13 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 18, 33, 35, 41-44; Shaw, "Ottoman Census System", 325.

Bu bağlamda Rum, Ermeni ve Yahudi tebaa, kökü Hz. Ömer dönemine kadar giden malî bir uygulamaya uygun biçimde, kendi içerisinde “çok yüksek” (*a’lâ*), “orta” (*evsât*) ve “çok düşük” (*ednâ*) şeklinde ödeme gücü kümeleri halinde gruplandırılmıştır. Aşırı fakirler, ihtiyarlıktan ötürü çalışamayanlar veya fiziksel engelliler ise söz konusu üçlü ayrımın kapsamı dışında tutulmuşlardır. 1691 öncesinde ruhban kesimi bu istisnaya dâhil iken söz konusu yıl gerçekleştirilen bir reformla yaşlılar ve fiziksel engelliler hariç tüm bireylerin cizye ödemesi kesin bir kural olmuştur.¹⁴ Birazdan ele alacağımız İstanbul nüfus verilerinde mezkûr üçlü ayrıma ek olarak *sabî*, *‘amel-mânde* (“çalışamaz durumda”) ve *cizyeden mu’af* gibi ilave üç değişik kavram görüyoruz. Ancak 1830-31 nüfus sayımında yer yer yaşlılık hali ve *‘amel-mânde* olmak durumu veya *cizyeden mu’af* olmakla *sabîlik* hali eş anlamlı biçimde kullanılmasından ötürü bu noktada kavramsal belirsizlikler mevcuttur.¹⁵

Söz konusu belirsizliklerin olası bir sebebi bu devasa sayımı gerçekleştirecek yeterli sayıda eğitilmiş memurun olmayışı ve dolayısıyla sayım verilerinde kavramsal standardizasyon düzeyinin yetersizliğidir. Sonuçta tahririn asgari hedefi askere alınabilecek nüfusun ve cizye verebilecek tebaanın saptanmasından ibaretti.¹⁶ Buna karşın İstanbul sayım rakamlarının taşradan gelen nüfus verilerine kıyasla daha güvenilir olduğunu tahmin ediyoruz. İstanbul’un imparatorluk merkezi olması sıfatıyla sayımda taşraya kıyasla daha fazla ihtimam gösterilmiş olması beklenmelidir. İstanbul verilerinde cizye vergisi bağlamında biraz önce zikrettiğimiz üçlü ayrımın haricinde kalan *sabî*, *‘amel-mânde* ve *cizyeden mu’af* kavramlarının tutarlı bir biçimde kullanıldığını varsayıyoruz. Bu varsayım bize payitahtın gayrimüslim nüfusuna ilişkin önemli demografik ayrıntılar çıkarsamamıza izin verecektir.

4. Belgenin Fiziksel ve Biçimsel Özellikleri

Bu pusula İstanbul sayım defterlerindeki verileri özetleyen tek bir varaktan oluşmaktadır. Devlet kayıtlarına giriş tarihi 29 Zilhicce 1246’dır. Ancak belgenin kendisinde herhangi bir tarih yazılı değildir. Boyu 79,5 ve eni 28,6 santimetredir.

14 Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan böyle *DİA*), 1993, VIII, 46-47; Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000), 37-38; Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 19; Shaw, “Ottoman Census System”, 325; Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde”, 86-87.

15 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 19, 42, 48, 58, 59, 63, 66, 69, 70.

16 Shaw, “Ottoman Census System”, 326.

Dış görünüş olarak belge geleneksel tahrir metinlerine benzemektedir. Siyakat yazı formu esas olarak medlerde, ‘*aded, neferen, müsinn*’ gibi belirli terimlerin yazılışında ve yekûn ifadesine karşılık gelen ve genel rakamsal toplama sonuçlarını gösteren oval daire işaretiyle sınırlı olarak karşımıza çıkıyor. Belgedeki metin kısımları ve rakamlar esas olarak rik’a hattıyla kaleme alınmıştır.

Pusula metni üç ana kısımdan oluşuyor. Birincisi, varakın üzerinde bulunan iki satırlık takdim yazısıdır. İkincisi, Müslim nüfusu kapsayan veriler olup varakın yaklaşık olarak üst yarısını kapsamaktadır. Varakın alt yarısına denk gelen sonuncu kısım ise Reaya nüfusuna dair rakamları içeriyor.

Pusulanın takdim yazısı aynen aşağıdaki gibidir:

Dersa’âdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi’l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslâm ve Re’âyanın memûrîn ma’rifetleriyle tahrîrleri husûsî sâye-i muvaffak-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede resîde-i hüsn-i hitâm bulmuş ve iktizâ eden müfredât-ı tahrîr defâtiri bu def’a cânib-i Cerîde’ye takdim kılınmış ve ber-mûcib-i defâtir-i mütekaddime usûl-i cerîdeye tevfiқан tefrîk ve ta’dâd olunarak mikdâr ü kemiyetini mübeyyin hulâsa vechile pusulasıdır.

Takdim yazısından İstanbul nüfus sayımının tarihi yarımada ve Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılık mıntukalarını kapsadığını ve din farkı olmaksızın bütün İstanbul erkek nüfusunu şâmil olduğunu anlıyoruz. İkincisi, tespit edilen sayım verilerinin tahrir defterlerine işlenerek Ceride Nezâreti’ne sunulmuş olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca, geleneksel yaklaşımla hazırlanmış olan bu tahrirlerin defter tutma usulüne uygun bir şekilde düzenlenmiş olduğu ve buralardaki nicel verilerin özetlenerek pusulaya aktarıldığı hususunda bilgilendiriyoruz.

Pusulanın Müslim kısmında İslam nüfusu şehrin semtlerine denk düşen on iki *kol* ve her bir kol ise *müte’ehhil* (“evli”, “ailenin bir parçası”) ve *bekârân* (“bekârlar”) olmak üzere iki ana grup halinde gösteriliyor. *Müte’ehhil* kesim kendi içerisinde *kebîr* (“büyük”) ve *sagîr* (“küçük”) olmak üzere iki alt gruba ayrılıyor. *Bekârân* kesimi de *tüvânâ* (“gücü kuvveti yerinde”), *sabî* (“oğlan çocuk”) ve *müsinn* (“yaşlı”) şeklinde üç alt gruba bölünüyor. Bu arada her bir *kolun* kaç mahalleden oluştuğu bildiriliyor. Ayrıca medreseler, değirmen ve fırınlar, hanlar, Saray-ı Hümâyûn, Daire-i Seraskerî gibi kurumların nüfusu da verilmekte. Son olarak Müslim *Kıbtî* (Roman) nüfus hakkında veriler sunuluyor.

Belgenin alt yarısını oluşturan Reaya kısmında Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerine ilişkin nüfus verileri bulunuyor. Önce her bir cemaatin kaç

kenîse (kilise) ve mahalleden müteşekkil olduğu takdim ediliyor. Müslimlere benzer bir bölümlenmeyle her bir dinsel topluluk kendi içerisinde *müte'ehbil* ve *bekârân* olarak iki ana gruba ayrılıyor. Ancak bundan sonra Gayrimüslim milletler cizye ödeme statüsüne göre *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* şeklinde altı alt gruba bölünüyor.

Gerek Müslim, gerek Reaya kısımlarının sonunda genel bilanço toplamaları mevcuttur.

5. Belgenin Sunduğu Veriler

Pusula verileri bu makalenin ekinde tablo haline getirilerek gösterilmiştir. Aşağıda ise tablodaki verileri metinleştirilmiş halde göstererek açıklamalarda bulunacağız.

a. Müslim Kısmı

1830-31 Sıralarında İstanbul'un Taksimatı

Elimizdeki pusulaya göre payitaht toplam on iki semtten oluşuyordu. Bunlar sırayla Çarşu Kolu, Cebe Ali Kolu, Balat Kolu, Kum Kapu Kolu, Yedi Kule Kolu, Top Kapu Kolu, Havass-ı Refi'a Kolu, Kasım Paşa Kolu, Galata Kolu, Tophane Kolu, Beşiktaş Kolu ve Üsküdar Kolu idiler. Bu noktada İstanbul'un semtlerine karşılık gelebilecek şekilde *kol* tabirinin kullanılmış olması ilginçtir. Sözlük anlamıyla bakılacak olursa biyolojik/anatomik anlamı haricinde birçok farklı kullanımı olan kol terimi "şube", "taraf", "bölük", "kısım" manaları özelinde esas olarak askeri çerçevede ya da vergi tahsilatı bağlamında kullanılmaktadır. Kol'dan türeyen *kolcu* terimi bekçi, nöbetçi anlamına geliyordu. Öte yandan cizye vergisi de *kolcular* tarafından tahsil edilmekteydi.¹⁷

Çarşu Kolu bölgesi adından da anlaşıldığı üzere Kapalıçarşı ve Sirkeci iş muhitlerini kapsamakta ve bir olasılıkla Hocapaşa, Ayasofya ve çevresini de içermekteydi. Yani Çarşu Kolu tarihi yarımadanın merkezini kaplıyordu. Cebe Ali Kolu veya günümüzdeki telaffuzuyla Cibali bölgesi yarımadanın kuzey merkezinde yer almaktaydı. Tahminen Zeyrek, Mercan, Vefa gibi yerleri içeriyordu. Balat Kolu sur içi mıntıkasının kuzeybatı taraflarındaydı. Kum Kapu Kolu yarımadanın güney merkezini içerirken Yedi Kule Kolu günümüzün Samatya/

17 Sâmî, *Kâmûs*, 1106-1107; Sir James W. Redhouse: *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople: A.H. Boyajian, 1890), s. 1492.

Kocamustafapaşa taraflarına denk düşmekteydi. Top Kapu Kolu günümüzün aynı isimdeki Topkapı semtini kapsarken Havass-ı Refi'a Kolu Eyüp'te yer almaktaydı. Geriye kalan Kasım Paşa Kolu, Galata Kolu, Tophane Kolu, Beşiktaş Kolu ve Üsküdar Kolu ise günümüzdeki Kasımpaşa, Galata ve Beyoğlu, Tophane, Beşiktaş ve Üsküdar semtleriyle yaklaşık olarak örtüşüyordu. Pusulada Kadıköy veya İstanbul Boğazı'nın kuzey kıyılarındaki Ortaköy, Bebek, İstinye, Büyükdere, Beykoz, Kanlıca, Kandilli gibi yerleşim birimlerinin adları zikredilmiyor. Beşiktaş Kolu terimi muhtemelen İstanbul Boğazı'nın Rumeli kıyısındaki Ortaköy, Bebek ve daha kuzeyindeki yerleşimlerini de kapsamaktaydı. Galata kadılığının ötedenberi söz konusu yerleşimleri kapsaması bu argümanımızı destekleyici bir veri olabilir. Aynı şekilde Üsküdar Kolu ifadesinin de Boğaz'ın Anadolu yakasına düşen Beykoz'dan Kadıköy'e değin iskeleleri içerdiği varsayımını da Üsküdar kadılığının mezkûr mıntıkalar üzerinde sahip olduğu otorite gerçeğiyle bağdaştırabiliriz.¹⁸

Pusulada sergilenen bu kol bölümlenmesi 1855'de kurulan Şehremaneti sonrasında 1857'de kabul edilen Nizamname-i Umumî'de İstanbul için düzenlenen 14 belediye dairesine dayalı taksimattan çok daha eskiye dayanması açısından da hayli ilginçtir. Elimizde 1855 öncesinde bu tarz bir bölümlenme yapıldığına dair bir veri yoktur. Bilindiği kadarıyla İstanbul geleneksel olarak İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları şeklindeki dört kadılık düzenini Kırım Savaşı'na değin sürdürmüştü. Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında İstanbul yönetim düzeninde başta İhtisab Nezâreti'nin kurulması ve mahalle muhtarlığı uygulaması türünden gerçekleştirilen bazı değişikliklere karşın söz konusu dört kadılık düzeni devam etmişti.¹⁹ Dolayısıyla pusulada gördüğümüz 12 kola dayalı bölümlenmenin hukuksal olmaktan ziyade pragmatik ve hatta güvenlikçi bir yaklaşımla yapıldığını düşünebiliriz. Öte yandan Eyüp ve Üsküdar kadılıklarının bu taksimatta Havass-ı Refi'a ve Üsküdar kolları kimlikleriyle karşımıza çıkması geleneksel idari yaklaşımın bir devamı niteliğini taşıdığı gibi 1857, 1868 ve 1877 Şehremaneti taksimatlarında görülen Ayasofya, Fatih, Samatya, Kasımpaşa, Beşiktaş gibi dairelerin sırasıyla pusulamızdaki Çarşu Kolu, Balat Kolu, Yedi Kule Kolu, Kasım Paşa Kolu ve Beşiktaş Kolu'na denk düşmesi olası bazı fiziksel, pragmatik ve güvenlik

18 Evliya Çelebi: *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 221, 223, 228, 230.

19 Tarkan Oktay: *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 4-5, 14-15; İlhan Tekeli: *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 49-51.

şartlarının aradan geçen zamana karşın farklı devirlerin farklı yöneticilerine nasıl aynı şekilde kendini empoze edebildiğini de ortaya koymaktadır.²⁰

Semtlere Göre Müslüman Nüfusun Özellikleri

Pusulanın birinci kısmını oluşturan Müslim erkek nüfus verileri mezkûr kollara uygun olarak tasnif edilerek arz edilmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere her bir semtteki nüfus *müte'ehhil* ve *bekârân* biçiminde ikiye ayrılmaktadır. Evli erkekler *kebîr*, yani “büyük”, “ileri yaşlı” ve *sagîr*, yani “küçük”, “yaşı ufak” olmak üzere yine iki alt kategoriye bölünmektedir. Bu noktada evli erkek başlığı altında karşımıza çıkan *sagîr* kavramının gerçekte aileden henüz ayrılmamış oğlan çocuklarına denk düştüğü söylenebilir. Zira pusulanın başında da belirtildiği üzere buradaki veriler *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi'l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslam ve Reaya'yı* kapsamaktadır. Bekârlar kategorisine bakıldığında söz konusu kesimin İstanbul'da herhangi bir aile bağı olmaksızın tek başına yaşayan bir kitle olduğunu anlamaktayız. Bu nüfus kesiminin de kendi içerisinde gücü kuvveti yerinde olanlar (*tüvânâ*), çocuk yaştakiler (*sabî*) ve ihtiyarlar (*mü-sinn*) şeklinde üçlü ayrıma tâbi tutulduklarını görüyoruz.

Şimdi pusulada sözü geçen kollara teker teker bakabiliriz. Semtlerden birincisi olan Çarşı Kolu toplam 32 mahalleden oluşmaktadır. Bu semtteki Müslim erkek nüfusun evli olanları içerisinde yetişkinler 3.242 nefer, oğlan çocukları ise 880 neferden oluşuyor. Aile bağına sahip toplam Müslüman erkek birey sayısı bu durumda 4.122 etmektedir. Çarşı Kolu dahilindeki bekâr nüfusa bakıldığında 2.218'inin gücü kuvveti yerinde olanlar, 12'sinin çocuk yaştakiler ve 783'ünün de ihtiyarlardan müteşekkil olduğu anlaşılıyor. Bu durumda Çarşı Kolu'ndaki toplam İslam bekâr nüfusu 3.013'ü bulmaktadır.

Cebe Ali Kolu bünyesinde 56 mahalleyi barındırmaktadır. Söz konusu bölgede aile bireylerinden 5.213 yetişkin erkek ve 1.713 oğlan çocuğu yaşamakta olup aile bağı olan toplam erkek sayısı 6.926'dır. Söz konusu semtteki bekâr nüfusun 1.840'ı *tüvânâ*, 21'i çocuk yaştakiler ve 659'u yaşlı nüfustan meydana geliyor. Bu semt için bekâr nüfus toplamı 2.520'dir.

Belgede üçüncü olarak adı geçen Balat Kolu'nda 62 mahalle bulunmaktadır. Buradaki aile üyesi yetişkin İslam erkek sayısı 6.722, oğlan çocukları 2.112 ve aile ferdi erkek toplamı da 8.834'e varmaktadır. Balat'ın bekâr rakamlarına baktığımızda bunlar içerisinde 877'sinin gücü kuvveti yerinde, 7'sinin çocuk ve

20 Oktay, *Osmanlı'da*, 34, 35, 54, 367; Tekeli, *İstanbul'un*, 51.

402'sinin de *müsinn* olduğu ortaya çıkıyor. Dolayısıyla Balat için bekâr toplamı 1.286 oluyor.

Dördüncü kol olan Kumkapu için 58 mahalle bilgisini ediniyoruz. Aile erkeklerinden *kebîr* olanları 6.419, oğlan çocuklarıysa 1.858'dir. Bu durumda Kumkapu semtinde aile üyesi olan toplam Müslim erkek sayısı 8.277'dir. Bekârlara gelince bu semtteki güçlü kuvvetliler 1.488, *sabî* olanlar 17 ve ihtiyarlar ise 590'dır. Kumkapu'daki toplam bekâr nüfus 2.095'dir.

Bundan sonra karşımıza çıkan Yedi Kule Kolu'nun 33 mahalleden müteşekkil olduğunu görüyoruz. Buradaki aile erkeklerinin 3.536'sı yetişkin olanlar, 1.171'i de erkek çocuklardır. Bu yetişkin ve erkek çocuklardan oluşan aile kümelerinin toplamı 4.707 ediyor. Bekârlara bakıldığında *tüvânâ* olanlar 295, çocuk yaştakiler 4 ve yaşlanmış olanlar 142'dir ki toplam bekâr erkek sayısı 441'dir.

Toplam 47 mahalleden oluşan Top Kapu Kolu'na bakıldığında yetişkin aile erkeklerinin sayısı 3.572, ailenin parçası olan erkek çocuklarının sayısı da 1.134'tür. Söz konusu *müte'ebhil* yetişkin ve oğlanların toplamı 4.706'dır. Top Kapu semtindeki bekârlar ise 224 gücü kuvveti yerinde birey, 2 *sabî* ve 70 ihtiyar bireyden, yani toplam olarak aile bağı olmayan 296 kişiden meydana geliyor.

Top Kapu semtinin kuzeyine denk gelen yedinci bölge niteliğindeki Havass-ı Refî'a Kolu, yani Eyüp, 45 mahallelik bir semttir. Buradaki evli yetişkin erkek nüfusu 2.704, aile üyesi oğlan çocuk sayısı 940 olup bunların yekûnu 3.644'tür. Bekârlardan 1.116'sı gücü kuvveti yerinde olanlar, 18'i çocuk yaştakiler ve 448'i yaşlılardan oluşuyor. Toplam bekâr erkek sayısı 1.582'ye varmakta.

Bundan sonra zikredilecek olan kollar tarihi yarımada dışında kalan yerleşimlerdir, ki Kasım Paşa, Galata, Tophâne, Beşiktaş ve Üsküdar bölgelerinden oluşuyor.

Sekizinci sırada bulunan Kasım Paşa semtinde 28 mahalle mevcuttur. Aile bireyi yetişkin erkekler 3.550, erkek çocuklar 1.408, her ikisinin toplamı 4.958'dir. Bekâr kategorisindeki erkekler içerisinde güçlü kuvvetli olanlar 1.254, çocuk yaştakiler 10 ve *müsinn* olanlar 455'dir. Söz konusu grup toplam 1.719'dur.

Galata Kolu'nda toplam 11 mahalle olduğu görülmekte. Buradaki aileler içerisinde 1.150 yetişkin erkek ve 473 oğlan çocuğu vardır. Yani toplam Müslim erkek aile efradı 1.623'tür. Aile bağı olmaksızın Galata semtinde yaşayan Müslim erkeklerden 949'u *tüvânâ*, 12'si *sabî* ve 530'u da ihtiyardır. Bu durumda bekârların toplamı 1.491 ediyor.

Galata'nın bitişiğindeki Tophâne Kolu 34 mahalleden müteşekkildir. Evli yetişkin erkekler 4.678 olup ailenin parçası oğlan çocukları 1.607'dir. Aile üyesi Müslim erkek sayısı toplamı 6.285'i buluyor. Yalnız başına yaşayan Tophâne sakini Müslim erkekler arasında güçlü kuvvetli olanlar 826, çocuk konumunda olanlar 7 ve yaşlılar 440'dır. Diğer bir ifadeyle Tophâne semtindeki toplam bekâr Müslim erkek nüfus 1.273'tür.

Pusulada zikredilen Beşiktaş Kolu Rumeli yakasının o zamanki en kuzey semti niteliğindedir. Burada 32 mahallenin bulunduğunu öğreniyoruz. *Müte'ebhil* kategorisi altında 2.754 Müslim yetişkin erkek ve 866 *sagîr* nüfusla karşılaşırız ki toplamı 3.620 Müslim erkek aile bireyi demektir. Beşiktaş semtinin Müslim erkek bekârlarına baktığımızda 1.392'si gücü kuvveti yerinde olanlar, 9'u çocuk yaşta oğlanlar ve 507'si de emektar olanlardan müteşekkildir. Söz konusu kategorinin toplamı 1.908 etmektedir.

On ikinci ve sonuncu semt olan Üsküdar Kolu aynı zamanda Anadolu yakasında bulunup da İstanbul'un bir parçası olarak pusulada zikredilen yegâne yerleşimdir. Buradaki mahalle sayısı 57'dir. Aile bireyi yetişkin Müslim erkek sayısı 6.909, erkek çocuk sayısı ise 2.382'dir. *Müte'ebhil* kategorisindeki toplam Müslim erkek sayısı 9.291'u bulmaktadır. Üsküdar'ın bekârları ise 1.906 gücü kuvveti olanlar, 9 oğlan çocuğu ve 699 yaşlı bireyden oluşmakta olup toplam bekâr sayısı 2.614'tür.

İstanbul Kurumlarına ve Romanlara İlişkin Veriler

Buraya kadar İstanbul'un kollarına göre Müslim nüfus verilerini görmüş olduk. Pusulanın bundan sonraki kısmında belli başlı kurumlara ilişkin nüfus dökümleri bulunuyor.

Söz konusu kurumların birincisi medreselerdir. Buna göre sayımın yapıldığı esnada payitahtta toplam 161 medresenin bulunduğunu öğreniyoruz. Medreselerde okuyan ilmiye talebesinin toplamı 1.374'tür. Bu sayının 1.366'sı yetişkinlerden (*kebîr*), 8'i ise çocuk yaşta olanlardan (*sagîr*) müteşekkildir.

İstanbul'un iâşesiyle ilgili başlıca kurumlar olan değirmenler ve fırınlar bu pusulada tek bir kalem olarak muamele görmektedir. 1830-31 sıralarında İstanbul'da toplam 174 değirmen ve fırın bulunduğunu anlıyoruz. Bu değirmen ve fırınlarda istihdam edilen ve/ya ikamet eden amelelerden 627'si *tüvânâ*, 2'si *sabî* ve 197'si *müsinn* idi.

Bundan sonra payitahtın ticaret ve hizmet sektöründe kritik rol oynayan bir diğer kurum olan hanlar ve hanlarla bağlantılı tüccarlara gelmekteyiz. Pusulada

toplam han sayısı 214 olarak verilmektedir. Bu hanlarda ikamet eden tüccarlar-
dan *tüvânâ* olanları 3.375, *sabî* olanları 20 ve *müsinn* olanları da 1.602'dir.

Kurumlara dair verilerin son bölümü resmî müesseselere aittir. Bunlardan başlıcası Saray-ı Hümayun olup burada bekâr olduğu halde ikamet eden ağalar ve hademelerin sayısı 1.536 olarak veriliyor. Bu kısımda bekâr için *bî-kâr* ibaresi kullanılmaktadır. Bî-kâr işsiz, güçsüz anlamına geldiğinden ötürü burada bir anlam bozukluğu söz konusudur. Ş. Sâmi'den anladığımızı göre zaman zaman bekâr anlamında kullanmak amacıyla yanlışlık eseri olarak bî-kâr yazılmaktaydı.²¹

Pusulada sözü geçen diğer resmî kurumlar Seraskerlik Dairesi (*Dâire-i Hazret-i Ser-askerî*), Babiâli, Hazine-i Maliye ve Mekteb-i Tıbbiye'dir. Bütün bu dört müessese tek bir kalem halinde muamele görmekte ve buralarda istihdam ve/ya ikamet etmekte olan müstahdem nüfus toplu halde verilmektedir. Buna göre yetişkin yaşta (*kebîr*) olanların sayısı 548, çocuk yaştakiler (*sagîr*) 4 olup toplamıysa 552 tutmaktadır.

Pusulanın Müslim kısmının sonunda İstanbul Romanlarına dair veriler bulunuyor. Romanların payitahtta 7 mahallede yaşadıklarını öğreniyoruz. Nüfusları ise *kebîr* olarak 373, *sagîr* olarak da 188'i bulmaktadır.

Müslim Nüfusa Dair Bilanço

Müslim kısmının bitiminde şu ana değin aktardığımız verilere ilişkin bir bilanço çıkarılmıştır. Bu bilanço beş aritmetik toplama işleminden ve bir genel sonuçtan oluşuyor.

Karşımıza çıkan ilk aritmetik toplama yukarıda değinilmiş olan semtlerdeki mahallelerin ve kurum sayılarının yekûnunu içermektedir. Buna göre payitahtta-ki mahallelerin toplam rakamı olarak 495, hemen altında medrese toplam sayısı olan 161, değirmen ve fırın toplam rakamı olan 174, hanların toplamı olan 214 ve Roman mahalle rakamı olarak 7 kaydedilerek tüm bu sayılar toplanıyor ve 1055 gibi bir toplu rakam elde ediliyor.

Bilançonun ikinci aritmetik toplanmasında *müte'ehhil* yetişkin Müslim erkek (*kibâr*) toplu sayısı olarak 53.899, aile ferdi oğlan çocuk (*sigâr*) toplu rakamı olarak 16.556 verilmekte ve payitahtın tüm Müslim aile mensubu erkek sayısı olarak 70.455 meblağına erişilmektedir.

21 Sâmi, *Kâmûs*, s. 331.

Bilançonun üçüncü aritmetik toplamasında İstanbul'un Müslim bekâr nüfusu rakamları çerçevesinde toplam *tüvânâ* rakamı 18.387, *sabî* mecmu rakamı 150 ve aile bağı bulunmayan total yaşlı sayısı olarak 7.524 gösterilmektedir. Sonuçta İstanbul'un tümünde Müslim bekâr erkek yekûnu olarak 26.061 meblağını görmekteyiz.

Bunu izleyen dördüncü aritmetik toplama ise Roman erkek nüfusa dair olup 373 *kibâr* ve 188 *sigâr* nüfusun genel toplamı olarak 561 rakamıyla karşılaşmaktayız.

Bilançonun genel sonucu olarak payitahtta 96.516 erkek Müslim nüfusun varlığı saptanmış oluyor.

Öte yandan bilanço kısmına daha sonradan kırmızı mürekkeple bir beşinci aritmetik toplama eklendiği dikkati çekmektedir. Bu toplamada biz *müte'ebhil* toplu rakamı olarak 70.655, *bekârân*²² toplu rakamı olarak 26.061 ve ikisinin toplamı olarak 96.516 meblağını görmekteyiz. Söz konusu meblağa 561 Roman (*Kabtîyân*) eklenmekte ve payitaht Müslim erkek nüfusu olarak 97.077 nihai rakamıyla karşı karşıya gelmekteyiz.

b. Reaya Kısmı

Pusulanın ikinci büyük bölümü Reaya nüfus rakamlarını içeriyor. Bu kısım yukarıda ele almış olduğumuz Müslim kısmıyla düzenleniş açısından benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da arz ediyor. Her iki kısımda da erkek nüfus *müte'ebhil* ve *bekârân* şeklinde temel bir ayrım ile sunulmaktadır. Ancak Müslim kısmında görmüş olduğumuz kol bazlı semtlere dayalı bölümlenme Reaya cemaatleri için söz konusu değildir. Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik cemaatlerinin semtlere göre nüfus dağılımlarını bu pusuladan ne yazık ki öğrenemiyoruz. Bir diğer farklılık, her bir cemaat grubu bağlamında kilise adedinin verilmesidir ki Müslimlerde cami sayısı tarzında bir veriyle karşılaşmıyoruz. Kilise adedinin önemi söz konusu ibadethane sayısının bize ilgili cemaatin meskûn olduğu mahalle sayısını az çok ima etmesinde yatmaktadır. Her bir milletin erkek nüfusu *müte'ebhil* ve *bekârân* olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra cizye vergisini ödeme kabiliyeti açısından *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* olmak üzere altı

22 Bu kırmızı mürekkeple yazılmış aritmetik toplamada *bekârân* sözcüğü kef harfi yerine kaf harfiyle yazılmış. Ancak verilen 26.061 rakamından ötürüdür ki mezkûr kelimenin *bekârân* olarak okunması gerektiğinden emin olabiliyoruz.

kategoride değerlendirilmiştir. Birinci kısımda Müslim nüfus bağlamında karşılaştığımız *kibâr-sigâr* ve *tüvânâ-sabî-müsinn* gibi kategorizasyonlar Reaya cemaatlerinde yoktur. Ancak Gayrimüslimler bağlamında gördüğümüz *sabî* teriminin Müslim verilerinde görülen *sigâr* terimine denk düştüğü söylenebilir. Bu giriş açıklamalarından sonra şimdi tek tek cemaatlere daha yakından bakabiliriz.

Rum Milleti

Rum milleti ara başlığının hemen altında *kenîse* verisini görmekteyiz. Pusulaya göre payitahtta Rum milletine bağlı toplam 54 kilise mevcuttu.

Kenîse adedi verildikten sonra önce *müte'ehhil*, sonra *bekârân* erkek nüfus rakamları ve cizye ödeme gücü açısından tasnif edildikleri sınıfları ve birey sayılarını görüyoruz.

İlk olarak evli erkekler grubuna baktığımızda cizye ödeme bakımından en güçlü olan *a'lâ* kategorisinde 4.589, orta durumda olanlarda 7.765, zayıf olan *ednâda* 2.701, erkek çocuklarda 8.548, iş göremez olanlarda 536 ve *cizyeden mu'âf* olanlarda 391 rakamlarına rastlamaktayız. Bu rakamların mecmuu 24.530 *müte'ehhil* birey etmektedir.

İkinci grup olan *bekârâna* geçtiğimizde maddi gücü yerinde olanların 5.610, orta halli olanların 15.037, fakir olanların 3.156, çocuk yaştakilerin 681, çalışmaz olanların 164 ve *cizyeden mu'âf*ların 145 bireyden müteşekkil olduğu bilgisini ediniyoruz. Bu durumda toplam *bekârân* nüfusu 24.793'tür.

Müte'ehhil ve *bekârân* rakamlarını topladığımızda genel Rum erkek nüfusu olarak 49.323 verisine erişmekteyiz.

Ermeni Milleti

Rum milleti bölümünde olduğu üzere burada da ilk başta *mahallât ve kenîsa* başlığı altında 43 rakamıyla karşı karşıya geliyoruz.

Ermeni *müte'ehhil* erkek nüfusu cizye ödeme gücü ve statüsü açısından 5.949 *a'lâ*, 9.376 *evsât*, 4.072 *ednâ*, 9.167 *sabî*, 886 *'amel-mânde* ve 162 *cizyeden mu'âf* olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar toplanarak payitahtta evli kategorisinde 29.612 erkek yaşadığını anlıyoruz.

Bekârân kesimine baktığımızda söz konusu grubun 2.474 *a'lâ*, 13.632 *evsât*, 2.509 *ednâ*, 233 *sabî*, 160 *'amel-mânde* ve 246 *cizyeden mu'âf* statüsünü haiz erkeklerden oluştuğunu görmekteyiz. *Bekârân* nüfus rakamlarını topladığımızda 19.254 sayısını elde ediyoruz.

Toplam erkek Ermeni nüfusu *müte'ebhil* olan 29.612 ve 19.254 olan *bekârân* kesiminin mecmuu olan 48.866 etmektedir.

Yahudi Milleti

Pusulada nüfus verilerine rastladığımız üçüncü cemaat olan Yahudi milletin 18 mahallede yaşadığını öğrenmekteyiz. Burada havra veya sinagog gibi bir ibadethane kategorisinden söz edilmemesi dikkat çekicidir.

Yahudi evli erkek nüfus da diğer Gayrimüslimlerde olduğu üzere *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* kategorileriyle sınıflandırılmıştır. Buna göre vergiyi en yüksek düzeyde ödeyebilenlerin sayısı 1.630, orta düzeyde ödeyebilenlerin miktarı 4.150, en düşük düzeyde ödeme gücüne sahip olanlar 1.466, erkek çocuk 4.426, çalışamayacak durumdakiler 266 ve cizyeden müstesnalar 48'dir. Mezkûr verileri toplayınca *müte'ebhil* erkek nüfus toplamı olarak 11.986 rakamına erişiyoruz.

Bekâr nüfusa bakıldığında cizyeyi en yüksek düzeyde ödeyebilenlerin sayısı 14, orta düzeydekilerin miktarı 22, en düşük düzeydekiler 7, erkek çocuk sadece 1 ve çalışamayacak durumdakiler yalnızca 2'dir. Pusulaya göre *bekârân* zümresinde cizyeden müstesna herhangi bir kişi yoktur. Bu rakamları topladığımızda toplam olarak ancak 46 bekârın payitahta yaşadığını anlıyoruz.

Bu durumda *müte'ebhil* ve *bekârân* Yahudi erkeklerinin mecmuu 12.032 olmaktadır.

Katolik Milleti

Pusulada nüfus verisi bulunan son Gayrimüslim cemaat Katolik milleti'dir. Tıpkı Yahudilerde olduğu üzere bu cemaat bağlamında da herhangi bir kilise rakamı olmayıp sadece mahalle adedi olarak 13 sayısını görüyoruz.

Bu milletin erkekleri içerisinde *müte'ebhil* statüsünde olanlar da cizye açısından yukarıda zikredilen kümeler halinde sunulmakta olup *a'lâ* olanlar 1.080, *evsât* olanlar 1.317, *ednâ* olanlar 429, *sabî* konumundakiler 1.176, *'amel-mânde* durumundakiler 44 ve *cizyeden mu'âf*lar 43'dür. Bu verileri cem ettiğimizde evli nüfus olarak 4.089 sayısını elde etmekteyiz.

Bekârân'a bakıldığında cizye açısından altı vergi ödeme grubu çerçevesinde yüksek ödeme gücüne sahipler 40, orta ödeme gücü kapasitesindekiler 618, en alt düzeyde cizye ödeyebilecekler 155, erkek çocuk olanlar 5, çalışma gücünden yoksunlar 5 ve cizyeden istisna edilmiş olanlar 73'tür. Söz konusu rakamların yekûnu 896'dır.

Payitahtta mukim evli ve bekâr Katolik erkek nüfusun toplamı 4.895 etmektedir.

Reaya Nüfusa Dair Bilanço

Pusulanın en son kısmı Reaya nüfusa dair bilançodan meydana geliyor. Bu kısımda üç aritmetik toplama işlemi göze çarpmaktadır.

Birinci aritmetik toplamada dört Gayrimüslim cemaate ait *kenîse* ve mahal- le sayıları bir araya getirilerek toplanıyor. Sonuçta sayısı 54 olan *kenisâ-yı Rum*, adedi 43 olan Ermeni *kenîse* ve mahalleleri, 18 Yahudi mahallesi ve 13 *mahallât-i Katolik* rakamları cem edilmiş ve 128 yekûnu elde edilmiştir.

İkinci aritmetik toplamada Gayrimüslim cemaatlerin *müte'ehhil* erkek nüfu- su bildiğimiz altı cizye vergi sınıfı çerçevesinde bir araya getirilerek 13.248 *a'lâ*, 22.608 *evsât*, 8.668 *ednâ*, 23.317 *sabî*, 1.732 *'amel-mânde* ve 694 *cizyeden mu'âf* olmak üzere cem edilmiş ve tüm evli Gayrimüslim erkek nüfus olarak 70.267 sayısına ulaşılmıştır.

Sonuncu aritmetik toplamada da tüm Gayrimüslim *müte'ehhil* erkek nüfu- suna uygulandığı biçimiyle bu sefer dört milletin *bekârân* verileri toparlanarak 8.138 *a'lâ*, 29.309 *evsât*, 5.827 *ednâ*, 920 *sabî*, 331 *'amel-mânde* ve 464 *cizyeden mu'âf* rakamları cem edilmek suretiyle tüm bekâr Gayrimüslim erkek nüfus ola- rak 44.989 yekûnu bulunmuştur.

Pusulanın en son satırında bu ikinci ve üçüncü aritmetik toplama sonuç- ları cem edilmiş ve böylelikle toplam Gayrimüslim erkek nüfus rakamı olan 115.256'ya erişilmiştir.

Elimizdeki pusulada bulunan veriler bu şekilde sona ermektedir.

6. Kavramsal Hususlar

Pusuladaki kavramsal bazı meseleleri ele almadan önce tespit ettiğimiz bazı maddi hatalara dikkat çekmek gerekiyor.

Birincisi, pusulayı hazırlayan memurlar nüfus hulasa belgesini Ceride Nezâreti'ne ya sunmadan önce ya da sunduktan hemen sonra Müslim nüfus bi- lançosundaki dördüncü aritmetik toplamada, Kıptî nüfusun dahil edilmemesi nedeniyle zuhur eden 96.516 toplam Müslim erkek nüfus rakamının hatalı oldu- ğunu farketmişlerdir. İlave edilen kırmızı mürekkepli beşinci aritmetik toplama- da Kıptî nüfus da eklenince doğru rakam olan 97.077'yi kaydetmişlerdir.

İkincisi, Müslim nüfusa dair birinci aritmetik toplamanın konusu olan mahalle, medrese, değirmen-fırın, han ve Roman mahalle rakamlarının mecmuu olarak 1.055 kaydedilmiş. Ne var ki söz konusu veriler toplandığında 1.051 sayısına erişmekteyiz.

Reaya nüfus bilançosunda *müte'ebhil* ve *bekârân* nüfusları içerisindeki cizye kategorileri toplu halde sunulurken *müte'ebhil* kategorisi dahilindeki *cizyeden mu'af* grubu toplamı pusulada 694 olarak gösterilmektedir. Halbuki Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerin evli erkek nüfusları içerisinde bulunan cizyeden istisna edilenler toplandığında 694 yerine 644 rakamına erişmekteyiz. Bu durumda gayrimüslim erkek *müte'ebhil* nüfus toplamı 70.267 değil, 70.217 olmalıdır. Sonuçta toplam erkek Reaya nüfusunun da 115.256 yerine 115.206 olması gerekiyor.

Okuyucunun en çok ilgilendiği konulardan birisi bu pusulaya dayanarak İstanbul'un genel nüfusu hakkında ne gibi bilgiler edilebileceğimiz hususudur. Makalenin başında Tevfik Güran'ın bu belgeye dayanarak bir genel İstanbul nüfus rakamı tahmininde bulunduğunu zaten belirtmiştik. Ancak güvenilir bir tahmine girişmeden önce belgedeki kavramları biraz ele almak ve tartışmak gerekmektedir. Bu konuya ileride değinmeden evvel ilk etapta pusuladaki 97.077 Müslim ve 115.206 Reaya erkek nüfus verilerinden yola çıkarak İstanbul'un tahrir edilmiş genel erkek nüfusunun toplam 212.283 olduğunu söyleyebiliriz.

Pusulada kullanılan kavramların belki de en belirleyicilerinden birisi *müte'ebhil* terimidir. Belgede Müslim ve Reaya cemaatler bağlamında gördüğümüz bu kategori bariz bir biçimde paytahtın nüfus çoğunluğunu teşkil ediyor. Milletler bazında baktığımızda da çoğu için aynı yargıda bulunmak mümkündür. Bunun tek istisnası aşağıda da görüleceği üzere Rum milletidir.

Önceden de belirtildiği üzere *müte'ebhil* kategorisi sözlük anlamıyla evli, aile sahibi bireyler için kullanılmaktadır.²³ Bu bağlamda Müslim nüfusun yaşadığı on iki koldaki *müte'ebhil* nüfusu topladığımızda 66.993 gibi bir rakamla karşılaşırız. Öte yandan pusulada Müslim nüfus bilançosundaki ikinci toplamada *müte'ebhil* kategorisi için verilen rakama baktığımızda 70.455 gibi farklı bir sayının kayıtlı olduğunu görüyoruz. İlk bakışta araştırmacı sanki bir maddî hata varmış zannına kapılsa dahi aslında durum farklıdır. Dikkat edileceği üzere 70.455 ile 66.993 sayıları arasındaki fark 3.462'dir. İlginçtir ki bu 3.462 rakamı tam da medrese talebeleri (1.374), Saray-ı Hümayûn bekâr ağalarıyla hademeleri (1.536)

23 Sâmi, *Kâmûs*, s. 1272; Redhouse, *Lexicon*, s. 1679.

ve Seraskerlik Dairesi, Babıâli, Hazine-i Maliye ve Mekteb-i Tıbbiye'deki kavaslar, odacılar ve hademeler (552) nüfuslarının toplamına eşittir. Diğer bir ifadeyle, pusulada kullanıldığı biçimiyle *müte'ebhil* kategorisi lugat manasından daha geniş bir anlamda kullanılmıştır. Söz konusu 3.462'lik nüfus topluluğu düşünüldüğünde üç ortak özellik çıkarsayabiliriz. Bunlardan daha bariz olanı tümünün de az veya çok merkezi otoritenin kontrol altında tutabileceği unsurlar olmasıdır. İkinci ve daha yapısal bir ortak özellik tümünün ya kamu hizmetinde çalışması ya da medrese talebeleri özelinden anlaşılacağı üzere kamu hizmetinde çalışmaya aday olmalarıdır. Üçüncü ortak nitelik, *müte'ebhil* nüfusun İstanbul'da geçici olarak bulunan bir nüfus topluluğundan ziyade şehrin kalıcı sakinleri arasında yer almasıdır. Bu mülahazalar sonucunda pusulada kullanıldığı biçimiyle *müte'ebhil* kavramının dar lugat anlamıyla sadece evli veya aile sahibi olmak manasında değil, bir biçimde istikrarlı, güvenilir, kontrol edilebilir ve kamu otoritesiyle bağlantı içerisinde olmak anlamında da kullanıldığını söyleyebiliriz. Aynı genelleme muhtemelen Gayrimüslim cemaatler bağlamında da yapılabilir.

Pusulada karşımıza çıkan *bekârân* kavramı sadece evli olmayan erkeğin çoğulu demek değildi. Ş. Sami lugatında belirttiği üzere bekâr kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki ikinci bir anlamı *taşralı olub bir büyük şehirde bir işle meşgûl olarak â'ilesiz yaşayan âdem*'i tarif etmekteydi. Büyük şehre dışarıdan gelen kişiler kendilerine mahsus bekâr odalarında yaşıyorlardı.²⁴ Bu çerçevede pusuladaki *bekârân* kesimini esas olarak İstanbul'a sonradan, çalışma çağında göç etmiş bir erkek nüfus grubu olarak anlamamız gerekiyor. Bu bekârlar topluluğunun özellikle Müslim olanları genelde yoksul olup sıklıkla bir siyasal huzursuzluk kaynağı olabilmekteydi. Örneğin 1807 Kabakçı Mustafa Vakası'nda III. Selim'in hal' edilmesinde bekârların oynadıkları muhtemel rol dolayısıyla ki 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın katledilmesinden bir süre sonra, 1811'de hükümet kararıyla İstanbul'daki bekâr odaları kapatılıp tahrip edilmişti. Buna rağmen *bekârân* nüfus imparatorluğun sonlarına değin varlığını sürdürmüştür. Araştırma literatürü söz konusu kesimin küçük çaplı girişimci, gündelikçi amele veya başka marjinal işlerde çalışan bireylerden oluştuğunu belirtiyor.²⁵ Ancak aşağıdaki gözlemlerden de

24 Sâmi, *Kâmûs*, s. 297-298.

25 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 276; Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 310-315; Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Giren 'Melek Girmez' Odaları", *Osmanlı İstanbulu II*, s. 523-552.

göreceğimiz üzere aynı saptamaları gayrimüslim *bekârân* için yapmak mümkün değildir.

İstanbul bekâr nüfusu, Kapalıçarşı ve çevresindeki esnaf topluluğu haricinde payitahttaki mal değış tokuşunu gerçekleştiren en önemli toplumsal kesimdi. Ubicini'ye göre 1853'de Dersaadet'te yaklaşık 75.000 bekâr yaşamaktaydı. Bunların beşte ikisi, yani % 40'ı Türk/Müslüman ve diğer beşte üçü ağırlıklı olarak Rumlar, Ermeniler ve diğer cemaat mensuplarından müteşekkildi. Bekârların bir kısmı vasıfsız emekçi olup belirli bir süre çalıştıktan sonra birikimleriyle memleketlerine dönmeyi amaçlıyorlardı. Bekârların tipik olarak yaptıkları işler arasında hamallık, sakalık, helvacılık, şekerçilik, ciğercilik bulunuyordu. Yine Ubicini'ye göre sayısı 5.000'i bulan hamallar ya Türk/Müslüman ya da Ermeniydi. Hamallar genelde hanların ana girişlerinde, Galata ve Tophane gibi iş bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Payitahttaki çoğu sokağın daracık ve bozuk satırlı olması dolayısıyla araba taşımacılığı yetersiz kalmakta, bundan ötürü de hamal emeği vazgeçilmezdi. İstanbul Boğazi'nda nakliye hizmetinde kullanılan kayıkçılar da bekârlardan olup şehir içi lojistiği bakımından elzemdi.²⁶

İstanbul'un asayışı çerçevesinde bekârların merkezi otorite tarafından kamu güvenliğine potansiyel bir tehdit olarak algılandıklarını görüyoruz. İstanbul demografisi bakımından ise bekârların cemaatlere veya genel şehir nüfusuna oranları bize payitahta göç hareketleri hususunda bilgi verici niteliktedir. Aşağıda cemaat nüfusları bazında bekârlar irdelendiğinde her bir millet dahilindeki bekâr oranlarının ilgili cemaatin yapısıyla ilgili kayda değer veriler sunduğu görülecektir.

İstanbul tahririnin modern anlamda bir nüfus sayımı niteliği taşımayışı pusuladaki kavramlar bağlamında sorunlar doğurmaktadır. Birincisi, pusulada kadın nüfusuna ilişkin veri yoktur. Dolayısıyla İstanbul'un kadınlı erkekli toplam nüfus bilgisine güvenilir bir biçimde erişemiyoruz. İkincisi, pusulada gördüğümüz Müslim ile Reaya nüfus bölümlerindeki veriler tasnif kategorileri açısından birbiriyile uyumsuzdur.

Önce kadın nüfusun sayılmamış olması hususuna bakalım. Söz konusu eksikliği aşarak aile sayısı ve kadın nüfusu hakkında kısmen tahmin yürütmemizi sağlayacak bir veri gerek Müslim, gerekse Reaya erkek nüfus bilgileri dâhilinde bulunuyor. Bu, pusulada *sabî*, *sagîr*, *sigâr* terimleriyle ifade edilen oğlan çocuk kesimidir. Oğlan çocukları verisinin bulunduğu bir ortamda kız çocukları, analar

26 Gezer, "Çizginin Dışındakiler", s. 546-547; Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 286.

ve ninelerin de mevcut olduğu üç kuşaklık bir kadın varlığını da kabul etmek durumundayız. Bu çerçevede tek eşliliğin muhtemelen baskın olduğu İstanbul'da bir evli çiftin asgari bir oğlan ve bir kız çocuğu veya hatta üç çocuk büyüttüğünü farz edebiliriz.²⁷ Bu durumda bir *sabî* verisi beraberinde bir ana ve bir kız kardeş çocuğunun muhtemel varlığını tazammun ediyordur.

Sabî, sagîr, sigâr terimleri üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Mezkûr kavramların somut olarak hangi yaş grubunu kapsadığı hususu net değildir. Karal'ın umumî nüfus sayımı eserinin giriş kısmına bakıldığında 1-16 yaş aralığının esas kıstas kabul edildiği gibi bir izlenim ediniliyor. Ancak sayım dökümleri incelendiğinde tahrir memurlarının yer yer 1-15, 1-14, 1-13, 1-12 gibi farklı yaş aralıklarını oğlan çocuğunu tanımlamakta kullandıkları anlaşılıyor.²⁸ Bu durumda İstanbul nüfus tahrir pusulasında *sabî, sagîr, sigâr* kategorilerinin hangi yaş grubu erkek çocuklarını ihtiva ettiği belirsizleşiyor. Aşağıda "Pusula Verilerinin Değerlendirilmesi" bölümünde eldeki verilerden yola çıkarak bir tahmin yürütülecektir.

Buna karşın yaş aralığı bağlamında oldukça emin olabileceğimiz kavramlar *tüvânâ* ve *müsinn* terimleridir. Umumî nüfus sayımı dökümleri çoğunlukla 40 yaşını *tüvânâ* ile *müsinn* kategorilerini birbirinden ayıran bir kuşak eşiği olarak kabul ediyor.²⁹ Bu noktada elimizdeki pusulada karşımıza çıkan *tüvânâ* grubunu 40 yaş altı yetişkin erkekler, *müsinn* erkekleri de 40 yaş üstü topluluğu olarak kabul edeceğiz.

Yukarıda Müslim ve Reâyâ kesimlerinde kullanılan kategorilerdeki uyumsuzluktan söz edilmişti. Bu konuya dönecek olursak, mezkûr uyumsuzluğa başlıca örnek olarak cizye vergi kategorilerini gösterebiliriz. Reaya milletleri için kullanılan *a'lâ, evsât, ednâ* gibi ekonomik güç kategorileri bize bu topluluklar dâhilindeki erkek nüfusun hangi oranlarda varlıklı sınıf, orta sınıf, fakir sınıf gibi

27 19. yüzyıl başları ve ortaları İstanbul'unda çok eşliliğin yaygınlık ölçüsüne ilişkin herhangi bir istatistik yoktur. 1885 ve 1907 nüfus sayımlarına göre İstanbul'daki evli erkeklerin sadece % 2,51 ve 2,16'sının birden fazla eşi vardı. Çok eşliliğin maddi külfeti göz önünde tutulduğunda 1830-31 İstanbul'unda da çok karılı evliliklerin marjinal bir hadise olduğu varsayılabilir. Bkz. Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 161-163.

28 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33-35, 41-45, 53, 54, 67, 69, 73-80.

29 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33-35, 41-45, 53, 54, 67, 69, 73-80. Aynı nüfus sayımında bazı yerlerde 30 yaş ihtiyarlık yaşı olarak kabul edilmekle birlikte bu yaklaşımı genellemek yanlış olacaktır.

tabakalardan oluştuğuna dair değerli ipuçları sunuyor. Ancak Müslim nüfus kısmında buna eşdeğer herhangi bir kategoriyle karşılaşmıyoruz. Yine Reaya halkları bağlamında zuhur eden *cizyeden mu'âf* kategorisini herhangi bir eşdeğerini Müslimler çerçevesinde tasavvur etmemiz olanaksızdır. Aynı şekilde Müslim nüfus hakkında şehrin on iki kolu çerçevesinde edindiğimiz verilerin benzeri Reâyâ ahalisi için söz konusu değildir.

Yine Müslim ve Reâyâ nüfusları çerçevesinde kullanılan bazı terimlerin, görünürdeki benzerliklerine karşın birbiriyle telif edilebilmesi zordur. Örneğin Müslim *bekârân* ve esnaf nüfusu söz konusu olduğunda kullanılan *müsinn*, yani “ihtiyar” terimi zahiren Gayrimüslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan *'amel-mânde*, yani “iş göremez” terimiyle az çok uyum halinde gibi görünebilir. Ne var ki gayrimüslimler çalıştıkları müddetçe, hiç olmazsa 75 yaşına değin cizye-güzâr olduklarından ötürü 40 yaş üstü sağlıklı Gayrimüslimler de aktif olarak cizye vergisi ödemekteydi.³⁰ İleride görüleceği üzere *'amel-mânde* kesim tüm gayrimüslim milletlerde ancak marjinal oranlarda olup gerçek anlamda 40 yaş üstü nüfusu kapsadığı hayli şüphelidir.

Göründüğü kadarıyla Müslim ve Gayrimüslim verileri olsa olsa beş hususta karşılaştırılabilir niteliğe sahiptirler. Birincisi, mahalle başına düşen nüfus rakamlarının karşılaştırılması sıkıntısız yapılabilir. İkincisi, *müt'e'ebhil* Müslim nüfusu kontekstinde tatbik edilen son derece kapsayıcı nitelikteki *kebîr* kategorisi Gayrimüslim *müt'e'ebhil* nüfus topluluklarında *sabî* nüfus haricindeki *'alâ, evsât, ednâ, 'amel-mânde, cizyeden mu'âf* gibi kategorilerin toplamıyla telif edilebilir gibi görünüyor. Ayrıca Müslim *bekârân* ve esnaf nüfusu verilerinde gördüğümüz *tüvânâ*, yani “gücü kuvveti yerinde” kategorisi yaklaşık olarak *'alâ, evsât, ednâ* gibi iş hayatında aktif olan Gayrimüslim sınıflarının toplamına denk düşmektedir. Nihayet *sabî* nüfus gerek *müt'e'ebhil* gerekse *bekârân* kesimler bağlamında karşılaştırılabilir gibi görünmektedir. Bu noktalar ileride karşılaştırılacaktır.

Kavramsal hususlar bahsinin son konusu olarak cizye vergisi üzerinde durmak istiyoruz. İlk olarak cizye ödeme gücüne sahip olarak kabul edilen *'alâ, evsât, ednâ* sınıflarına mensup Gayrimüslim bireylerin kaç kuruluşluk vergi ödemeleri gerektiğine değinmekte yarar vardır. 1691 cizye reformundan itibaren II. Mahmud saltanatına değin verginin kuruluş bedel olarak pek yükselmediği, nispeten sabit kaldığı anlaşılıyor. Ancak 1780'lerden itibaren başlayan malî krizler, para

30 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), s. 251.

bunalımları ve büyüyen enflasyon dolayısıyla II. Mahmud devrinde cizye yükümlülüğünün nominal kuruş değerinde dramatik bir artış görülmektedir. III. Selim saltanatının son yıllarına denk gelen 1804'te 'alâ sınıfı 12 kuruş, *evsât* 6, *ednâ* 3 kuruş cizye ödemekle mükellef iken II. Mahmud devrinde 1816 yılında 'alâ 16 kuruş, *evsât* 8, *ednâ* 4 kuruş, 1824 yılında ise 'alâ 24 kuruş, *evsât* 12, *ednâ* 6 kuruş ödemekle yükümlü olmuştur. Pusulanın hazırlandığı 1830-31 aralığında ise iki sene önce, yani 1829'da tespit edilmiş olan cizye vergi oranları geçerliydi. Yani 'alâ 48 kuruş, *evsât* 24, *ednâ* 12 kuruş ödemek zorundaydı.³¹ Söz konusu oranların somut olarak ne anlama geldiği aşağıda tartışılacaktır.

Cizye resmi bağlamında pusulada karşımıza çıkan *cizyeden mu'âf* sınıflandırması da net bir biçimde tanımlanması zor bir kesimi temsil ediyor. Osmanlı klasik döneminde *cizyeden mu'âfiyet* statüsü bazı Balkan Hıristiyan topluluklarının voynuk, martolos, eflâk sıfatlarıyla askerî hizmet vermeleri veya ruhban sınıfına mensubiyetleri karşılığında verilen bir imtiyaz olmasına karşın daha ilerki yüzyıllarda söz konusu uygulama büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Buna karşın III. Selim döneminden başlayarak kapitülasyonlarla korunan yabancı tüccarlarla rekabet gücünü sağlamak üzere belirli Gayrimüslim tüccarlara cizye ve diğer bazı vergilerden muafiyet sağlayan Avrupa Tüccarı (*Beratlı Tüccar*) statüsü tanınmıştır. Avrupa tüccarı statüsüne erişmek için devlete 15.000 kuruş ödeme yapmak gerekiyordu. Aynı şekilde tercümanlık beratına sahip elçiliklerin tercümanları ve söz konusu beratı başka şekillerde edinmiş olan diğer bazı Gayrimüslimler de cizye ödemekten azade oluyorlardı.³² Ancak bazı kaynaklar *cizyeden mu'âf* statüsüne yaşlı, gücü kuvveti olmayan, fiziksel engelli kişilerin de dâhil edildiğini vurgulamaktadır. Hatta 1830-31 umumi nüfus tahririnde zaman zaman görüldüğü üzere 'amel-mânde oluş haliyle *cizyeden mu'âfiyet* genelde eş anlamlı olarak kullanılmıştır.³³ Buna karşın aynı 1830-31 umumi tahririnde fiziksel engel ve çalışamama durumundan bağımsız olarak Avrupa Tüccarı, Bulgar ayanı (*knez*), *patente* gibi imtiyazlı olmak dolayısıyla muafiyet kategorisi de mevcuttur.³⁴

31 İnalçık, "Cizye", 47;

32 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33, 35, 41-44, 48, 58, 59, 63, 66, 69, 70, 81; İnalçık, "Cizye", s. 45-46; Mübahat Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı," *DİA*, 1991, IV, s. 159-160; Mehmet Zeki Pakalın, "Avrupa Tüccarı," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), s. 115-116.

33 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. 2.baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 71; Özel, "Avarız ve Cizye", s. 38; Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 67, 68, 87, 88.

34 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 37, 68, 84, 88, 89, 90.

Paytaht nüfus tahririnin merkezi otorite indindeki önemini göz önüne alarak *cizyeden mu'âf* kesimini devletin imtiyaz tanıdığı bir Reâyâ zümresi olduğunu varsayacağız. Eğer pusuladaki *cizyeden mu'âf* statüsünde olan bireyler gerçekten de bu bahsettiğimiz türden kişiler iseler herhalde Reâyâ nüfusunun en zengin ve Osmanlı idaresi ile yakın bağları bulunan ayrıcalıklı bir kesimini oluşturuyorlar anlamına gelecektir.

7. Pusula Verilerinin Değerlendirilmesi

Verileri değerlendirme sürecinde önce Müslim nüfusa ilişkin bilgiler ele alınacak, bunu müteakiben Gayrimüslim milletlerine ilişkin datalar tartışılacaktır. Üçüncü aşamada Müslim ve Reâyâ cemaatlerine dair bulgular karşılaştırılacak ve en son olarak genel bazı çıkarsamalara gidilecektir. Bütün bu adımların nihayetinde 1830-31 dönemine ait genel bir İstanbul nüfus tahmininde bulunulmaya çalışılacaktır.

a. Müslim Kısmı

Müslim erkek nüfus verilerinde araştırmacıyı oldukça şaşırtan ve izahta zorluk çıkaran rakamlar *sagîr* dökümleridir. Makalenin ekindeki çevrimyazı tablosunda da görüleceği üzere İstanbul'un her bir kolu için sunulan *müte'ebhil* nüfus sayılarında *sagîr* rakamı *kebîr* erkek rakamına kıyasla beklenenin hayli altındadır.

Tablo 1: Müslim Oğlan Çocuk Nüfusun Toplam *Müte'ebhil* Erkek Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Sagîr</i> / Toplam <i>Müte'ebhil</i> Erkek Nüfus	Yüzde Oran
Çarşı	880 / 4.122	% 21,35
Cebe 'Ali	1.713 / 6.926	% 24,73
Balat	2.112 / 8.834	% 23,90
Kum Kapu	1.858 / 8.277	% 22,45
Yedi Kule	1.171 / 4.707	% 24,88
Top Kapu	1.134 / 4.706	% 24,10
Havass-ı Refi'a	940 / 3.644	% 25,80
Kasım Paşa	1.408 / 4.958	% 28,40

Galata	473 / 1.623	% 29,14
Top Hâne	1.607 / 6.285	% 25,57
Beşiktaş	866 / 3.620	% 23,92
Üsküdâr	2.382 / 9.291	% 25,64
Genel Oran	16.544/66.993	% 24,69

Aynı şekilde bir de *müte'ehhil* erkek kitlesi dahilinde *sabî* sayısının *kebîr* erkek sayısına olan oranlarına bir bakalım:

Tablo 2: Müslim Oğlan Çocuk Nüfusun Yetişkin *Müte'ehhil* Erkek Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Sagîr / Müte'ehhil Kebîr</i> Erkek Nüfus	Yüzde Oran
Çarşu	880 / 3.242	% 27,32
Cebe 'Ali	1.713 / 5.213	% 32,86
Balat	2.112 / 6.722	% 31,42
Kum Kapu	1.858 / 6.419	% 28,95
Yedi Kule	1.171 / 3.536	% 33,11
Top Kapu	1.134 / 3.572	% 31,75
Havass-ı Refi'a	940 / 2.704	% 34,76
Kasım Paşa	1.408 / 3.550	% 39,66
Galata	473 / 1.150	% 41,13
Top Hâne	1.607 / 4.678	% 34,35
Beşiktaş	866 / 2.754	% 31,45
Üsküdâr	2.382 / 6.909	% 34,48
Genel Oranlar	16.544/50.449	% 32,79

Buradaki oranlar bir yetişkin *müte'ehhil* erkeğe kaç *sabî* düştüğünü gösteriyor. Örneğin Çarşu semtinde *sagîr/kebîr* oranı % 27,32 ise bu bize 100 yetişkin evli erkeğe ancak 27-28 kadar oğlan çocuğu düştüğünü söylüyor.

Bilindiği üzere sanayileşme öncesi toplumlarda evli bir çiftin asgari üç veya dört çocuk yapması ve bunlardan yaklaşık ikisinin de oğlan çocuğu olması beklenir

bir durumdu.³⁵ Pusula tahrir verileri bağlamında oğlan çocuk sayısının en az yetişkin erkek sayısına eşit veya yakın olması beklenirdi. Ne var ki İstanbul'un on iki kolunda *sagîr* nüfus (16.544) oranı toplam *kebîr* erkek nüfusun (50.449) % 32,79'u kadardır. Yani tüm İstanbul'da *müte'ebhil* nüfus içerisinde 100 yetişkin evli erkeğe ancak 32 veya 33 oğlan çocuğu denk gelmektedir. Normalde erkek nüfusun kendini biyolojik olarak yenileme oranı olan % 100 nispetine Galata (% 41,13) ve Kasım Paşa (% 39,66) gibi pusuladaki en yüksek yüzdeler dahi hayli uzaktır.

Bu denli düşük bir oğlan çocuğu tablosu nasıl açıklanabilir? Öncelikle, nüfus tahririnde hata yapılmış olması veya eksik sayım olasılığı varsayımında bulunmak ikna edici değildir. Birincisi, imparatorluğun merkezi olan İstanbul'da üstelik de Yeniçeri Ocağı'nın bertaraf edildiği bir ortamda sivil halkın II. Mahmud ve Serasker Hüsrev Paşa'nın otoritesine direnerek evlatlarını gizleme çabası pek ihtimal dâhilinde görünmüyor. İkincisi, tüm on iki İstanbul semtinde karışımıza çıkan erkek çocuk oranları birbirine oldukça yakındır, dolayısıyla veriler belirli bir tutarlılık arz etmektedir. Aşağıda ele alacağımız Reâyâ milletlerinde de, Müslimlerdeki kadar olmasa bile yine hayli düşük erkek çocuğu oranları söz konusudur. Dolayısıyla tahrirde ciddi boyutlarda bir hata yapılmış olması uzak bir ihtimaldir.

Mezkûr düşük oğlan çocuğu oranlarını esasında tek bir etkenle açıklamak zor gibi görünüyor. Bu noktada önce tâli görünen etkenlerden başlayarak daha sonra temel ve kavramsal nedenleri belirtmek suretiyle kombine bir açıklama denemesi yapılacaktır.

İkincil bir faktör olarak Osmanlı toplumu dahilinde, özellikle de Müslim nüfus içerisinde yaygın bir biçimde uygulanagelmekte olan *ıskat-ı cenîn*, yani kürtaj pratiği akla geliyor. Elimizde herhangi bir istatistik olmamakla birlikte yabancı gözlemciler gerçekleştirilen çok sayıda çocuk düşürme dolayısıyla Osmanlı Müslim nüfusunda gözle görülür bir azalma meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Kadınların çocuk düşürmelerine karşı I. Abdülhamid devrinden başlayarak ve özellikle III. Selim ve II. Mahmud saltanat dönemlerinde *ıskat-ı cenini* önleyici

35 Tarihsel nüfusbilimci Bacci'nin sunduğu verilere göre 17-18. yüzyıl Avrupa'sında 20 yaşında evlenen bir kadının doğurduğu çocuk sayısı 7,725 ile 9,59 arasında değişiyordu. Aynı şekilde 25 yaşında nikâhlanan bir kadın ortalama 5,435 ile 7,12 arasında çocuk doğurmaktaydı. Bkz. Massimo Livi Bacci, *The Population of Europe. A History*, transl. by C.D.Ipsen and C.Ipsen (Oxford, UK; Malden MA: Blackwell Publishers, 1999), s. 109-111.

tedbirlere başvurulmuştur. Örneğin Kasım 1838'de ıskat-ı cenini men etmek üzere bir ferman neşredilmiştir.³⁶ Tek başına kürtaj uygulamaları erkek çocuk azlığını açıklamaya yeterli olmasa bile kaale alınması gereken bir unsur olarak akla gelebilir.

Osmanlı payitahtı 19. yüzyılın ilk yarısında bir dizi salgın hastalık felaketine maruz kalmıştı. 1811-13 devresindeki veba salgını sonucunda tahminen 100.000 kişi hayatını kaybetmişti.³⁷ Bu veba salgınının sebebiyet verdiği yetişkin ve çocuk nüfus kaybının on sekiz yıl sonra yapılan 1830-31 nüfus tahriri dönemi İstanbul nüfusu üzerinde belirli bir yansıması olmuş olabilir.

Dünya çapında büyük nüfus kayıplarına neden olan kolera pandemisinin 1831 Haziran'ında İstanbul'da binlerce kişinin canını alması olası bir diğer etmenddir. Ancak nüfus tahrir sürecinin Temmuz 1831'de tamamlanmış olması dolayısıyla bundan sadece yaklaşık bir ay önce patlak veren kolera salgınının nüfus sayım sonuçlarına ne denli yansıdığını kestirmek zordur.³⁸

Söz ettiğimiz bu olasılıkların yanısıra daha temel ve kavramsal bazı hususlar da dikkate alınmalıdır. Bunlardan birincisi nüfus sayımı metodolojisiyle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle, İstanbul tahriri özelinde *sagır* kategorisinin 1-16 veya 1-15 yaş aralıkları yerine 1-12 yaş aralığıyla sınırlandırılmış olması ihtimalidir. Bu durumda 12 yaş üstü oğlanlar doğrudan *kebir* kategorisine dâhil edilmişlerdir. Böyle olunca önemli sayıda erkek çocuk *sabî* topluluğunun dışında bırakılmış olacaktır.

36 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Son Döneminde İskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç* 13 (2002), s. 65-88; aynı müellif, "The Issue of Abortion in 19th Century Ottoman Empire", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey. Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 339-346; Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality* XVII, 3 (2008), s. 377-420.

37 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 170, 183, 262; Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)* 1.1 (2011), s. 1-36.

38 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera. İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 22-23; Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, VIII, 16 (2010), s. 101-130; Kenan Göçer, "Gureba Hastanesi'nde Ölüm ve Ölümüne İlişkin Masraflar", *Akademik İncelemeler Dergisi*, XI, 2 (2016), s. 69-96; Özgür Yılmaz: "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1 (2017), s. 23-55.

Bir diğer kavramsal faktör olarak yukarıda da görüldüğü üzere *müte'ebhil* grubundaki erkeklerin tümünün lugat anlamıyla evli olmayabileceği, bir kısmının gerçekte evli olmadığı saptamasından yola çıkarak fiilen Müslim evli erkek sayısının *müte'ebhil* rakamlarına göre daha az olduğunu iddia edebiliriz. Bu durumda sayısı daha düşük olan evli erkek nüfusuyla *sabî* nüfusu arasındaki istatistiksel makas daralacaktır.

Beklenenden düşük bu *sabî* oranları için yapılan bu izahat denemelerinin yanısıra başka bir olasılık da düşünülebilir. 2018 yılında dünyanın orta ve üst gelir gruplarına mensup olan Kolombiya, Türkiye, Yeni Zelanda, İzlanda gibi birbirinden farklı ülkelerin demografi bakımından iki ortak özelliği vardı. Mezkûr toplumlarda kadın doğurganlık ortalaması anne başına yaklaşık 2 bebek olup 1-14 yaş grubu erkek çocuk oranı toplam erkek nüfus oranının % 20 ilâ % 25'i arasında değişmektedir. Bu ülkelerde yıllık nüfus artış oranı % 0.52 ilâ % 1.13 arasında olmasıyla nüfus artış oranları giderek düşen toplumlar arasında yer almaktadırlar.³⁹ Bu bağlamda 1830-31'de İstanbul Müslim aileleri bir ihtimalle *ıskat-ı cenin* de dâhil çeşitli doğum kontrol metotları uygulayarak bir çeşit aile planlaması gerçekleştiriyorlardı; kadınlar belki de ortalama ikiden fazla çocuk dünyaya getirmiyordu. Yukarıda yaygın şikâyet konusu olarak sözünü etmiş olduğumuz kürtaj uygulaması bu çerçevede bir anlam kazanmaktadır. Pusuladan *müte'ebhil* erkek nüfus için Tablo 1'de çıkarsadığımız % 24,69 genel *sabî* oranı sözünü ettiğimiz parametrelere uymaktadır. Behar ve Duben'in 1880'ler İstanbul Müslim nüfusu için aile planlaması bağlamında vurguladıkları hususlar belki de 1830-31 devresine değin geriye götürülebilir.⁴⁰

Müslim *sabî* nüfusun toplam İstanbul Müslim erkek nüfusu içerisindeki genel yüzdeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

39 Türkiye, Kolombiya, İzlanda ve Yeni Zelanda'nın 2017-18 demografileri için CIA örgütünün web sitesine bkz: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/co.html> (30 Ağustos 2018'de erişildi).

40 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 161-163.

Tablo 3: Toplam İstanbul Müslim Erkek Nüfusu (*Müte'ebhil* ve *Bekârân*) İçerisinde Müslim *Sabî* Oranları

Üniteler	Toplam Müslim Erkek Nüfus	<i>Sabî</i> Nüfus	Müslim Nüfustaki <i>Sabî</i> Yüzdesi
İstanbul Kolları	87.231	16.672	% 19,11
Medreseler	1.374	8	% 0,58
Değirmen ve Fırınlr	826	2	% 0,24
Hanlar	4.997	20	% 0,4
Saray-ı Hümayun	1.536	-	-
Devlet Daireleri	552	4	% 0,72
Kıbtîler	561	188	% 33,5
Genel Toplam	97.077	16.894	% 17,4

Pusula verilerinin tahlili sürecinde irdelenmesi gereken kavramlardan bir diğeri Müslim *müte'ebhil* kategorisidir. Yukarıda nüfus tahriri bağlamında kullanılan *müte'ebhil* kavramının sözlük anlamından daha geniş bir manası olduğunu belirtmiş ve sadece evli veya aile sahibi olmak anlamında değil, bir biçimde istikrarlı, güvenilir ve kamu otoritesiyle bağlantı içerisinde olmak anlamında da kullanıldığını vurgulamıştım. Kuvvetli bir ihtimalle İstanbul'un on iki kolunda yaşayan *müte'ebhil* nüfus kapsamında sözcük anlamıyla evli erkeklerin yanısıra sıfatlarını bilmesek dahi kamu otoritesi ile yakın bir ilişki içerisinde ve güvenilir kabul edilen, ama oğlan evlat babası olmayan bir yetişkin erkek kitle de dâhil edilmiş olabilir. Niteliğini bilmediğimiz bu kitle içerisinde belki İstanbul'da konuşlanmış askerî birlikler de bulunuyordu.

Müslim verilerinde değinilmesi gerekli bir başka husus İstanbul'un on iki kolundaki *müte'ebhil* ve *bekârân* nüfus oranları ve her bir semtin toplumsal dokusu açısından taşıdığı anlamdır. Sanat, ticaret ve emekçilikle özdeş olan bekâr nüfusun bir İstanbul kolundaki ağırlığı söz konusu kolda iktisadi ve kamusal faaliyetlerin azlığı veya yoğunluğuna bir gösterge olabilir. Kollardaki *müte'ebhil* ve *bekârân* rakamlarına dayanarak semtlerdeki bekâr nüfusun koldaki genel erkek Müslim nüfusa yüzde oranlarını aşağıdaki gibi çıkarsadık:

Tablo 4: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfusun Kollardaki Toplam Müslim Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Bekâr</i> /Müslim Erkek Nüfus	<i>Bekârân</i> Yüzde Oranı
Çarşı	3.013 / 7.135	% 42,23
Cebe 'Ali	2.520 / 9.446	% 26,68
Balat	1.286 / 10.120	% 12,70
Kum Kapu	2.095 / 10.372	% 20,20
Yedi Kule	441 / 5.148	% 8,56
Top Kapu	296 / 5.002	% 5,92
Havass-ı Refi'a	1.582 / 5.226	% 30,27
Kasım Paşa	1.719 / 6.677	% 25,74
Galata	1.491 / 3.114	% 47,88
Top Hâne	1.273 / 7.558	% 16,84
Beşiktaş	1.908 / 5.528	% 34,51
Üsküdâr	2.614 / 11.905	% 21,96
Kollar Genel Ortalaması	20.238 / 87.231	% 23,2

Bu tablodan da fark edileceği üzere Müslim bekâr nüfus oranının genel Müslim erkek nüfusa göre en yüksek olduğu üç semt sırasıyla % 47,88 ile Galata, % 42,23 ile Çarşı ve % 34,51 ile Beşiktaş'tır. Toplam Müslim erkek nüfusu olan 97.077 içerisindeki 26.061 Müslim bekâr kitlesi oran olarak % 26,67'dir. Galata ve Çarşı semtleri gerek ticaret ve imalat, gerekse payitahtın iâşesi bakımından merkez bölgelerini oluşturması açısından söz konusu yüzdeler beklentilere uygundur. Beşiktaş ise padişah ve hanedan mensuplarına ait saray ve konakların yoğunlaştığı bir kol olması bakımından bu bölgede hizmet sektörü kuvvetliydi.

Müslim bekâr nüfusun en az oranda temsil edildiği ilk üç semt olarak % 5,92 ile Top Kapu, % 8,56 ile Yedi Kule ve % 12,70 ile Balat kolları dikkatimizi çekiyor. Söz konusu semtler muhtemelen aile yaşantısının ve mahrem mahalle törelerinin etkin olduğu, ticaret ve hizmet sektörünün kısıtlı oranlarda bulunduğu bölgelerdi.

Pusulada Müslim bekâr nüfusla ilgili olarak *tüvânâ*, *sabî* ve *müsinn* verilerini içeren tahrir rakamlarının olması araştırmacıya 1830-31 İstanbul'undaki bekâr nüfusuna ilişkin bazı yapısal tahminlere girişmesine olanak sağlıyor. *Sabî* miktarının bir veri olarak mevcudiyeti bekâr olarak adlandırdığımız bu esnaf ve emekçi kesimi içerisinde gerçekte ailelerin de var olduğunun bir belirtisidir. Kollardaki

bekâr nüfus içerisindeki *sabî* oranları söz konusu semtteki bekâr topluluğunun olası aileleşme derecesini ve böylelikle de bekârların şehirde kalıcı olarak yerleşme eğilimi hakkında ipucu verecektir.

Yine İstanbul'un on iki semtine dağılmış bekâr topluluğundaki *müsinn* nüfus oranının yüksekliği veya düşüklüğüne dair veriler araştırmacı açısından ilgili bekâr nüfusun payitahta yakın zamanlarda mı yoksa onyıllar önce mi geldiği hususunda fikir verebilecektir. Yani *müsinn* verisi *sabî* datasına benzer biçimde belirli bir kol da yaşayan bekâr nüfusun söz konusu semtte ne oranda geçici veya kalıcı nitelik taşıdığına ilişkin ipucu sunacaktır.

Burada önce İstanbul kollarındaki *bekârân* kesimi dâhilindeki *sabî* oranlarına bakılacaktır. Sonra aynı şekilde *bekârân* nüfuslarındaki *müsinn* yüzdeleri çıkarılacaktır.

Peşinen şunu söyleyebiliriz; 1830-31 İstanbul erkek Müslim toplam nüfusu içerisindeki %26,67'lik *bekârân* oranı bize şehrin erkek Müslimlerinin %73,33'ünün önemli bir kısmının İstanbul doğumlu olduğuna işaret etmektedir. Önce İstanbul'un kollarına göre Müslim *bekârân* kesimindeki oğlan çocuk oranlarına bakalım:

Tablo 5: Kollardaki Müslim Bekârân Nüfus İçerisinde Sabî Oranı

Kol Adı	<i>Sabî</i> / Müslim Bekâr Nüfus	Yüzde Oran
Çarşı	12 / 3.013	% 0,4
Cebe 'Ali	21 / 2.520	% 0,83
Balat	7 / 1.286	% 0,54
Kum Kapu	17 / 2.095	% 0,81
Yedi Kule	4 / 441	% 0,9
Top Kapu	2 / 296	% 0,68
Havass-ı Refî'a	18 / 1582	% 1,14
Kasım Paşa	10 / 1.719	% 0,58
Galata	12 / 1.491	% 0,8
Top Hâne	7 / 1.273	% 0,55
Beşiktaş	9 / 1.908	% 0,47
Üsküdâr	9 / 2.614	% 0,34
Kollar Genel Ortalaması	128 / 20.238	% 0,63

Görüldüğü üzere İstanbul'un on iki semtinin her birisindeki *bekârân* kesiminde erkek çocuk oranları genelde % 1'in altındadır. Bunun tek istisnası Havass-ı Refi'a, yani Eyüp semtidir. Bu tabloda karşımıza çıkan çocuk oranları doğaldır ki *bekârân* bünyesindeki tüm çocukları kapsamamakta olup kız çocuklarının varlığını da göz önünde tutmak gerekiyor. Ancak kız çocuğu faktörünü dahil etsek bile eldeki oranlar çok açık bir şekilde İstanbul'un bekâr nüfus bünyesinde varsa bile evli çiftlerin hayli marjinal kaldığını göstermektedir. Bu da aslında lugat anlamıyla *bekârân* teriminin pusula verilerine oldukça uyduğunun bir kanıtıdır. Söz konusu oranlar bize iki olguyu ima ediyor. Birincisi, Müslim *bekârân* zümresinin 1830-31'deki haliyle demografik açıdan kendini yeniden üretme kabiliyetinden yoksun olmasıdır. Diğeri ise mezkûr kesimin şehirdeki varlığının o zamanki haliyle esasen geçici karakterde oluşudur.

Bundan sonra *bekârân* kesimindeki fiziksel gücü kuvveti yerinde olan *tüvânâ* kategorisindeki nüfusu ele alalım.

Tablo 6: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfus İçerisinde *Tüvânâ* Oranı

Kol Adı	Tüvânâ/Müslim Bekâr Nüfus	Yüzde Oran
Çarşu	2.218 / 3.013	% 73,61
Cebe 'Ali	1.840 / 2.520	% 73,02
Balat	877 / 1.286	% 68,2
Kum Kapu	1.488 / 2.095	% 71,03
Yedi Kule	295 / 441	% 66,89
Top Kapu	224 / 296	% 75,68
Havass-ı Refi'a	1.116 / 1.582	% 70,54
Kasım Paşa	1.254 / 1.719	% 72,95
Galata	949 / 1.491	% 63,65
Top Hâne	826 / 1.273	% 64,89
Beşiktaş	1.392 / 1.908	% 72,96
Üsküdâr	1.906 / 2.614	% 72,92
Kollar Genel Ortalaması	14.385 / 20.238	% 71,08

Gördüğümüz kol başına bekâr nüfustaki *tüvânâ* oranları ilgili koldaki *bekârân* kesiminin hangi nispette ekonomik açıdan üretkenlik potansiyeli arz ettiğini ima ediyor. Buna göre ekonomik üretkenlik özelliği taşıyabilecek en yüksek bekâr nüfus sırasıyla % 75,68 *tüvânâ* oranıyla Top Kapu, % 73,61 ile Çarşı ve % 73,02 ile Cebe 'Ali bölgeleridir. Diğer taraftan *bekârân* nüfus niteliğini haiz olmakla birlikte ekonomik üretkenlik potansiyeli en düşük olan bekâr nüfus % 63,65 *tüvânâ* oranıyla Galata, % 64,89 ile Top Hâne ve % 66,89 ile Yedi Kule'dir. Bu veriler bize söz konusu üç kolda işsiz bekâr potansiyelinin daha yüksek olabileceğini anlatıyor. Esasında 19. yüzyılın ikinci yarısı için çok sözü edilegele Galata ve Top Hâne bölgelerinin asayişsizliği belki 1830'lu yıllar için de bir ölçüde geçerli olabilirdi.⁴¹

Öte yandan nüfus tahriri yapan memurların *bekârân* nüfus içerisinde *tüvânâ* sayılarını tespit etmeye çalışmış olmalarının olası bir gayesi İstanbul'dan asker toplama zorunluluğu hasil olduğunda payitahtta askerlik yapabilecek güç ve zindelikte kişilerin saptanmasıydı. Makalenin başında da belirtildiği üzere 1830-31 nüfus tahririnin esas amacı Müslüman nüfus dâhilinde askerlik yapabilecek er sayısını tespit ve Reaya nüfusun da cizye ödeme kudretini yeniden saptamaktı. Bu açıdan bakıldığında çıkarsanan yüzdeler aynı zamanda ilgili kollardan gerektiğinde asker toplama potansiyelini de göstermektedir.

41 Bu tahmini destekleyen bir araştırma için bkz. Işıl Çokuğraş, "İstanbul'da Marjinalite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler" (doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013), s. 64, 67, 69, 72, 77, 88, 211-213. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı'nın Son Döneminde İstanbul Sokaklarında Marjinaler: Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (Mart 2008), s. 275-279; Halil İnalçık, "Galata," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994), s. 353; Vefa Zat, "Meyhaneler", *Dünden Bugüne*, V, s. 434-436.

Şimdi İstanbul'un kollarına göre Müslim *bekârân* kesimindeki yaşlı birey oranlarına bakabiliriz:

Tablo 7: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfus İçerisinde *Müsinn* Oranı

Kol Adı	<i>Müsinn</i> /Müslim Bekâr Nüfus	<i>Müsinn</i> Yüzde Oranı
Çarşı	783 / 3.013	% 25,98
Cebe 'Ali	659 / 2.520	% 26,15
Balat	402 / 1.286	% 31,26
Kum Kapu	590 / 2.095	% 28,16
Yedi Kule	142 / 441	% 32,2
Top Kapu	70 / 296	% 23,64
Havass-ı Refî'a	448 / 1582	% 28,31
Kasım Paşa	455 / 1.719	% 26,46
Galata	530 / 1.491	% 35,54
Top Hâne	440 / 1.273	% 34,56
Beşiktaş	507 / 1.908	% 26,57
Üsküdâr	699 / 2.614	% 26,74
Kollar Genel Ortalaması	5.725 / 20.238	% 28,29

Öncelikle 1831'de kollardaki Müslim bekâr nüfus toplamı olan 20.328 içerisindeki *müsinn* toplamı olan 5.725'in yüzde oran olarak % 28,28 tuttuğunu belirtelim. Kollara bakacak olursak, Galata'daki bekârlar arasında yaşlı oranının % 35,54 ile zirve yaptığı, burasını % 34,56 ile Top Hâne ve % 32,2 ile Yedi Kule semtlerinin takip ettiği en görülüyor. Buna karşın Top Kapu semtindeki bekârlar içerisinde *müsinn* oranı % 23,64 ile en alt seviyededir. Kırk yaş üzeri nüfusun *müsinn* kategorisinde değerlendirilmesinden ötürü *müsinn* deyince kırk ve üstü yaşlardaki bekârları göz önünde bulunduracağız.

Gördüğümüz Galata, Top Hâne ve Yedi Kule *müsinn bekârân* oranları bu semtlerdeki bekâr zümresinin kayda değer bir kısmının öteden beri İstanbul'da mukim olduğunu bize ima ediyor. Bir adım daha ileri gidersek, bu *müsinn* kesimin uzunca bir süredir payitahtta ikamet etmenin bir olası koşulu olan zanaat veya ticaretle iştigal etmek gibi özellikleri bünyesinde barındırdığı düşünülebilir. Diğer yandan *müsinn* nüfus içerisinde işsiz güçsüz grupların da yaygın olduğu ve kollarda asayişsizliğe yol açabildikleri de akılda tutulmalıdır.

Tahrir pusulasında her bir İstanbul kolunun kaç mahalleden müteşekkil olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgiden yola çıkarak 1830-31’de en azından erkek Müslim kesimi bakımından İstanbul mahallelerinin ortalama nüfus büyüklüğüne ilişkin çıkarımlar yapmamız mümkündür. Öncelikle, toplam İstanbul mahallelerinden 288’inin sur içinde, 207’sinin de sur dışında bulunduğunu belirtelim.

Tablo 8: Mahalle Başına Ortalama Müslim *Müte’ehhil*, *Bekâran* ve Toplam Nüfus

Kol Adı	Mahalle Sayısı	<i>Müte’ehhil</i> Nüfus / Mahalle	<i>Bekâran</i> Nüfus / Mahalle	Toplam Kol Nüfusu / Mahalle
Çarşı	32	4.122 / 32 = 128,8	3.013 / 32 = 94,1	7.135 / 32 = 222,9
Cebe ‘Ali	56	6.926 / 56 = 123,6	2.520 / 56 = 45	9.446 / 56 = 168,6
Balat	62	8.834 / 62 = 142,4	1.286 / 62 = 20,7	10.120 / 62 = 163,2
Kum Kapu	58	8.277 / 58 = 142,7	2.095 / 58 = 36,1	10.372 / 58 = 178,8
Yedi Kule	33	4.707 / 33 = 142,6	441 / 33 = 13,3	5.148 / 33 = 156
Top Kapu	47	4.706 / 47 = 100,1	296 / 47 = 6,3	5.002 / 47 = 106,4
Havass-ı Refi‘a	45	3.644 / 45 = 80,9	1.582 / 45 = 35,1	5.226 / 45 = 116,1
Kasım Paşa	28	4.958 / 28 = 177	1.719 / 28 = 61,4	6.677 / 28 = 238,4
Galata	11	1.623 / 11 = 147,5	1.491 / 11 = 135,5	3.114 / 11 = 283
Top Hâne	34	6.285 / 34 = 184,8	1.273 / 34 = 37,4	7.558 / 34 = 222,3
Beşiktaş	32	3.620 / 32 = 113,1	1.908 / 32 = 59,6	5.528 / 32 = 172,7
Üsküdar	57	9.291 / 57 = 163	2.614 / 57 = 45,8	11.905 / 57 = 208,8
İstanbul Geneli	495	66.993/495=135,3	20.238 / 495=40,8	87.231 / 495 = 176,2

Bu tablo bize 1830-31 İstanbul’unda erkek Müslim kesimi olarak ortalama mahalle nüfusunun 176,2 olduğunu göstermektedir, ki bu rakama medrese öğrencileri, değirmen ve fırın çalışanları, han sakinleri, saray ve kalemiye hizmetlileri dâhil değildir. Ayrıca mahalle nüfusunun yüksekliği ile mahalledeki bekâr sayısının çokluğu arasında bir doğru orantı olduğu görülüyor. Galata, Çarşı, Kasım Paşa kollarında bu durum net bir biçimde beliriyor. Buna uyumlu olarak düşük nüfuslu mahallelerde bekâr sayısının nispi azlığı dikkat çekiyor. Top Kapu, Yedi Kule, Balat’ta bu durum özellikle belirginleşmekte. Galata, Çarşı, Kasım Paşa semtlerinin İstanbul’un ticarî merkezleri özelliğini taşıması buralardaki bekâr oran yüksekliğini açıklıyor. Keza, Top Kapu, Yedi Kule, Balat kollarındaki nispi

bekâr azlığı söz konusu bölgelerin ağırlıklı olarak ikametgâh semtlerini teşkil ettiği saptamasını teyit ediyor.

Bu noktada 1830-31 itibarıyla İstanbul'daki mahalle sayıları hususunda bazı gözlemlerde bulunulacaktır.

Elimizdeki pusulaya göre İstanbul'da Müslimlerin mukim olduğu 495 mahalle bulunuyordu. Ayrıca aşağıda ele alınacağı üzere Rumların yoğunlaştığı 54, Ermenilerin daha çok yaşadığı 43, Yahudilerin yerleşik olduğu 18, Katoliklerin mukim olduğu 13 ve Romanların ikamet ettiği 7 mahalle vardı. Mahalle isimlerini bilmiyoruz. Ancak bize göre Reâyâ milletleri bağlamında belirtilen mahallelerden birçoğu muhtemelen Müslim nüfus çerçevesinde zikredilen 495 mahallenin bir parçasıydılar. Dolayısıyla mahalle başına düşen nüfus rakamları şayet Gayrimüslimler de dâhil edildiğinde birçok mahalle açısından yukarıda belirtilen istatistiksel verilere kıyasla daha yüksek olmalıdır.

Pusuladaki mahalle bilgilerini “denetleyecek” bir kaynak olarak 1822’de basılmış olan Hammer’in *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserine baktığımızda beklediğimizden farklı bilgilerle karşılaşılıyor. Buna göre payitahtta sadece 16 mahalle mevcuttu, ki bunlar *Salhane, Yeni Kapı, Topçular Mahallesi, Otakçılar, Nişancı Paşa, Çömlekçiler, Eyüp, Sütlüce, Piripaşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Karaağaç, Pera, S. Dimitri, Tophane, Üsküdar* ve *Kadıköy*’dür.⁴² Hammer gibi titiz bir araştırmacının bize aktardığı bu bilgileri basit bir maddi hata olarak geçiştiremeyeceğimize göre şu hususlar akla geliyor; öncelikle, Hammer’in kullandığı *mahalle* kavramı bir olasılıkla pusulada kullanılan *kol* kategorisine denk gelmektedir. Bu ise *mahalle* teriminin anlam bakımından 1830 öncesinde belki de farklı bir anlamda kullanıldığına işaret etmektedir. Öte yandan Hammer’in zikrettiği semt adlarından sadece Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane ve Üsküdar pusuladaki semt isimleriyle uyuyor. Bu ise payitahttaki semt ve mahalle taksimatının 19.yüzyıl başlarında ciddi belirsizlikler içerdiğini gösteriyor.

Şurası ilginçtir ki pusuladan yaklaşık 20 yıl sonra Ubicini’nin verdiği mahalle rakamları gerek kavramsal ve gerekse sayısal olarak pusuladaki verilerle daha fazla tefavuk gösteriyor. Ubicini’ye göre 1850’li yıllarda İstanbul’da toplam olarak 455 mahalle mevcuttu, ki bu rakam 1830’lu yılların 495’i ile karşılaştırılabilir niteliktedir. Öte yandan Ubicini’ye göre söz konusu 455 mahalleden 318’i sur

42 Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, I. Almanca aslı olan *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822)’den tercüme eden Senail Özkan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s. 41-42.

içinde bulunmakta, 137'si ise sur dışındaydı.⁴³ Buna karşın yukarıda da saptandığı üzere tahrir pusulasına göre mahallelerin 288'i sur içinde, 207'si de sur dışındaydı. 1885 İstanbul istatistiğine bakıldığında ise toplam 518 mahallenin 329'u sur içinde, 189'u ise sur haricindeydi.⁴⁴ Görüldüğü üzere 1830-31, 1850'ler ve 1885 devrelerine ait verilerde belirgin farklılıklar var. Bu ise paytahtın 19.yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümlerin belki de şehrin mahalle bölümlenmelerine yansımalarını bize anlatmaktadır.

Tahrir pusulasının Müslim kısmında kollar bazında mahalleler, *müte'ebhil* ve *bekârân* dökümlerini ele alarak bazı değerlendirmelerde bulduk. Kollara dair rakamların sonunda medreselere, değirmen ve fırınlara, hanlara, Saray-ı Hümayûn'a ve devlet dairelerine ilişkin kısa bazı nüfus bilgileri aktarılmıştır. İstanbul sosyal ve siyasal yaşamı açısından önemli olan bu sayılar her ne kadar özet şekilde verildiyse bile yine de bazı çıkarsamalar yapabiliriz.

İlk olarak medreselere bakalım. *Medârisde bulunan talebe-i 'ulûm* başlığı altında 1830-31 İstanbul'unda medrese sayısının toplam 161, *kebîr* talebe toplamının 1.366, *sagîr* talebe rakamının ise 8, yani toplam 1.374 talebe bulunduğunu anlıyoruz. Mezkûr 161 rakamından ne kadarının sur içi ve ne kadarının sur dışında bulunduğunu bilmiyoruz. Söz konusu verileri anlamlı bir biçimde değerlendirebilmek ancak daha önceki ve sonraki yıllara ilişkin erişebildiğimiz medrese istatistikleriyle karşılaştırma yapmamız halinde mümkün olacaktır. Bu amaçla daha eski ve yeni dönemlere ait medrese verilerini görelim.

İstanbul medrese sayısına ilişkin en eski kayıtlardan birisi 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne dayanmaktadır. Bu kayıtlara göre İstanbul'un sur içi bölgesinde toplam 29 medrese vardı. Bu sayıya 1 darülhadis ve 1 darülkurra da dahildi. Araştırmacı Cahit Baltacı'nın tetkiklerine göre Sahn-ı Seman, Süleymaniye ve Ayasofya medreselerini birer medrese olarak kabul etmek koşuluyla 16.yüzyıl sonlarına doğru sur içi bölgesinde toplam 112 medrese inşa edilmişti, ki bunlardan 10'u darülhadis, 7'si darülkurra, 4'ü de tıp medresesiydi. 17.yüzyıl başlarına ait bir Rumeli Kazaskerliği ruznamesi'ne dayanarak M.K. Özergin sur içi, Eyüp, Kasımpaşa ve Beşiktaş'ta toplam 131 medresenin mevcut olduğunu bildiriyor. 1675'de Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fî Kavanin-i Âl-i*

43 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 287.

44 Babiâli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicill-i Nüfus İdâre-i 'Umûmiyyesi, *Dersâ'âdet ve Bilâd-ı Selâse Nüfus-ı 'Umûmiyyesine Mahsûs İstatistik Cedvelidir. Sene-i Rûmî 1301 Gaye-i Mart* ([İstanbul]: Matba'a-i 'Osmâniyye), s. 76-93.

Osman'ından payitahtta 226 medrese (bunlardan 100'ü darülhadis) bulunduğunu öğreniyoruz. Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadikatü'l-Cevâmi*'sindeki verilerden 1770'ler İstanbul'unda 175 medresenin var olduğu çıkarsanabiliyor. Ancak tüm bu tarihlerdeki medreselerde toplam kaç talebe-i ulûmun ders gördüğü net değildir.⁴⁵

İstanbul medreseleri ve talebelerine ilişkin ayrıntılı iki dökümü III. Selim saltanatının ilk yıllarında çeşitli şikayetler dolayısıyla gerçekleştirilen teftiş raporlarında görmekteyiz. 1791'de yapılan sayıma nazaran şehirde toplam 181 medrese olup 2.947 talebesi mevcuttu. Akabinde 28 Cemâziyelevvel 1206/23 Ocak 1792 tarihinde hazırlanan teftiş belgesine göre İstanbul'da toplam 179 medrese ve talebe sıfatıyla 2.797 kişi yaşamaktaydı. Yaklaşık üç çeyrek asır sonrasında, Tanzimat döneminin sonlarına doğru Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin direktifiyle yapılan bir medrese sayımı sonucunda 13 Rebiyülahir 1286/23 Temmuz 1869 tarihli listeye nazaran payitahtta faal durumda toplam 166 medrese ve mezun olup atama bekleyenler dahil 5.769 talebe bulunuyordu. 1301/1885 tarihli İstanbul istatistiğine göre şehirde 171'i sur içinde olmak üzere toplam 177 medrese ve 7.148 talebe öğrenim görmekteydi. Son olarak, Darülhilafetüliyye reformu öncesinde, yani 1914 sıralarında başkentte toplam 185 bulunduğu bilgisine sahibiz.⁴⁶ Sadece Osmanlı modernleşme devresini kapsayan küçük bir toparlama yapacak olursak aşağıdaki tabloyu görürüz:

45 Zeynep Ahunbay, "Medreseler," *Dünden Bugüne*, V, 321; Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), passim; M.K. Özergin, *Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974), s. 266-272; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1281), passim; Mübahat Küçüköğlü, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 4; Mehmet İpşirli: "Medrese," *DİA*, 2003, XXVIII, s. 328.

46 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Medresesi," *Medâris-i İstanbul. Yaşayan İstanbul Medreseleri -I*, haz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 2008), s. 21; aynı müellif: "Medrese," s. 328; Mübahat S. Küçüköğlü, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977), s. 6, 8; aynı müellif, *XX. Asra Erişen*, s. 4; Seyfi Kenan ve İshak Gülen, "III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreseleri'nin Denetimi", Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan (haz.), *Deutsch-türkische Begegnungen. Alman Türk Tesadüfleri. Festschrift für Kemal Beydilli. Kemal Beydilli'ye Armağan* (Berlin: EB Verlag, 2013), s. 443-444; Selçuk Akşin Somel, "Rumî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (derl.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 160-161; Sicill-i Nüfûs, *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse*, s. 39-45.

Tablo 9: Osmanlı Modernleşme Devresinde İstanbul Medreseleri

Yıl	1791	1792	1830-31	1869	1885
Medrese Sayısı	181	179	161	166	177
Talebe Sayısı	2.947	2.797	1.374	5.769	7.148

Görüldüğü üzere Nizam-ı Cedid ıslahatının başları için sahip olduğumuz medrese ve talebe sayıları aradan yaklaşık kırk yıl zarfında 1830-31’de ciddi oranda düşmüştür. Yüzdeye vuracak olursak, 1831’de medrese sayısı 1792’ye oranla % 10,05 azalmış iken talebe rakamları dramatik bir biçimde % 50,88 oranında düşmüş, yani yarıdan fazla bir azalma olmuştur. Rakamların bize ima ettiği üzere III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud dönemlerinde vukubulan kanlı hadiseler ve savaşlar ilim hayatını da etkileyerek medrese eğitime ağır bir darbe vurmuş olmalıdır. Ancak söz konusu kırk yıl zarfında medreseli sayısını bu denli azaltan somut faktörler doğaldır ki ayrı bir araştırma konusudur.

Buna karşın ilim hayatı açısından 1830-31’de gözlemlenen bu “dip noktadan” sonra Tanzimat ve Abdülhamid devirlerinde gerek medrese, gerek talebe sayılarında istikrarlı bir büyüme görmekteyiz. Öyle ki 1885’deki medrese sayısı 1830-31’e kıyasla % 10,04, talebe sayısı ise % 520’den fazla (!) artmıştır. Söz konusu büyümenin gerçekte neyi ifade ettiği bu makale çerçevesini aşan bir husus olduğundan konuyu burada noktalayacağız.

Pusulaya dönersek, medrese rakamlarını değirmen ve fırınlara ilişkin bilgiler takip etmektedir. Değirmen ve fırınlar konusu payitahtın iaşesini ilgilendirdiğinden devlet açısından siyasi ve stratejik önemdeydi. Çarşı kolunun Unkapanı mıntıkası şehrin bir anlamda iâşe sağlama merkeziydi. Buğday gibi tahılların ve söz konusu besin bitkilerinin ürünü olan un ve ekmek gibi temel tüketim maddelerinin mübayaası klasik dönemden II. Mahmud devrinin sonlarına değin devlet tarafından kontrol edilmiştir. Bahsettiğimiz bu iktisadi yaklaşım geleneksel Osmanlı ekonomi siyasetinin üç ana ilkesi olan provizyonizm, gelenekçilik ve fiskalizm’e uygun düşmekteydi.⁴⁷

47 Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), s. 43-86; Karpas, “Social and Economic Transformation”, s. 269-270; Thomas Thornton, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)*. İngilizce aslı olan *The Present State of Turkey or a Description of Political, Civil and Religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire* (London 1809)’dan çeviren Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 217.

Dolayısıyla değirmen ve fırınların tek kalemde belirtilmesi şaşırtıcı değildir. İstanbul fırın ve değirmenlerine dair Aynural'ın çalışmasından anlaşıldığı üzere ekmekçi değirmenleri ve fırınları çoğunlukla tek bir iktisadi birim niteliğinde olup genelde aynı kişi veya kişilerce işletilmekteydi. Ancak salt değirmen-fırın sayısı çok da fazla bir şey ifade etmiyordu. Zira çalıştırılan değirmen taşı sayısı, değirmen taşı büyüklüğü ve kullanılan enerjinin niteliği (at, su, rüzgar) açısından farklı un üretme kapasitelerine sahiptiler.⁴⁸ Pusula bize değirmen-fırınlarla ilişkin sınırlı bazı veriler sunmasından dolayı önceki medreseler örneğinde olduğu üzere güvenilir kaynaklara dayanarak İstanbul tarihinde gözlemlenen fırın-değirmen sayılarını kullanarak 1830-31 değirmen-fırın verilerini değerlendireceğiz.

Değerlendirme sürecinden önce şu bilgileri aktarmak gerekiyor. Birincisi, değirmen- fırın rakamlarında dönemden döneme radikal ölçüde yükselmeler veya azalmalar söz konusudur. Bir sebep normalde değirmen-fırın işletmeciliği fırıncılar loncası denetiminde yürütülmesi gerekirken lonca denetimi harici fırın işletmeciliğine soyunanların varlığıdır. Haksız rekabet iddiasıyla lonca yetkililerinin şikayetleri üzerine devlet idaresi ara ara çok sayıda fırını kapatıyor, böylelikle de fırın sayısında ani azalmalar oluyordu. Ancak halktan gelen şikayet ve talepler sonucunda bu tür yasaklamalar gevşetilerek yeni fırınlar açılıyordu.⁴⁹ İkincisi, fırınlar tek bir kategori olmayıp kendi içlerinde ekmek fırını; francala fırını; simit ve çörek fırını, ordu fırını diye dörtlü ayrıma tâbiydi. Bunlardan halk kitlelerine hitap eden esas önemli fırın kategorisi birincisi olup diğerleri lüks kategorisindeydiler. Dolayısıyla pusuladaki değirmen-fırın rakamının temelde ekmek fırınlarını içerdiğini varsayacağız. Üçüncüsü, ekmek fırınlarının sahipleri genelde Gayrimüslim, özellikle de Ermeniydiler. Devlet değirmen-fırın işine girişecek ustaların hali vakti yerinde olmalarına önem veriyordu.⁵⁰

Tüm bu bilgiler ışığında İstanbul'da farklı dönemlerdeki değirmen-fırın sayılarına bakalım. İnalıcık'a göre 1480 öncesinde sur içi bölgede 28 bozahane ve fırın mevcuttu. Bozanın ana maddesi tahıl olduğundan tahılları işleyen değirmen ve fırınlar ile bozahanelerin bir arada oldukları anlaşılıyor. Evliya Çelebi'nin aktardığı 1638 tarihli (IV. Murad devri) İstanbul ve Bilâd-ı Selâse tahririne göre tüm İstanbul'da 600 ekmek fırını, 400 at değirmeni ve iki su değirmeni vardı. Yine

48 Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, 90-110.

49 Lynne Thornton Şaşmazer, "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807" (doktora tezi), Indiana University Dept. of Central Eurasian Studies, 2000, s. 161, 192.

50 Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, s. 114, 116-129.

İnalcık'a dönecek olursak 1672'de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de toplam 134 fırın mevcuttu. Aynural'a göre 1739'da dört mevleviyette de ekmekçi değirmeni sayısı 231 idi. İnalcık, 1755'de toplam 231 fırının bulunduğunu söylüyor. 1768'de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de 243 ekmekçi fırını vardı. Bu sayı 1787'de 233'e inmişti.⁵¹

1830-31'e gelince değirmen-fırın sayısı olarak 174 rakamıyla karşılaşıyoruz. Yaklaşık 67 yıl sonra, 1313/1897 yılı için basılan resmî devlet istatistiği bize Şehremaneti ve civarında ikisi buhar enerjisiyle diğer 102'si ise diğer enerji kaynaklarıyla çalışan toplam 104 değirmenin varlığını gösteriyor. Harb-ı Umumî bitiminde, 1335/1919 senesi için neşredilen Şehremaneti İhsaiyatı'na göre tüm İstanbul'da toplam 436 fırın bulunuyordu.⁵² Tüm bu rakamları bir tablo halinde sergilersek aşağıdaki dökümleri görürüz:

Tablo 10: Osmanlı İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'de Değirmen-Fırınlr

Yıl	1480	1638	1672	1755	1768	1787	1830-31	1897	1919
Değirmen-Fırın Sayısı	28	600	134	231	243	233	174	104	436
Çalışan Sayısı	-	-	-	-	-	-	826	-	3.301

Medrese, değirmen ve fırınlardan sonra pusulada gördüğümüz üçüncü veri kalemi hanlar ve hanlarda yaşayan kişi sayılarına dairdir. Çeşitli toplumsal işlevleri olan hanlar payitahtın başlıca ekonomi ünitelerinden biriydi. Yerine göre konaklama yeri, ticarî merkez, emtia deposu ya da mamul mal üretim mekânı olarak kullanılıyordu. Hanlar yarımada'nın ortasında ve kuzey tarafında yoğunlaşmış olup 19. yüzyılda Beyoğlu'nda da çok sayıda han ve pasaj inşa edilmiştir.⁵³ Medrese ve değirmen-fırın konularında olduğu gibi han sayısının yüzyıllar boyunca değişimini pusula verilerini kullanmak suretiyle takip etmeye çalışacağız.

51 Halil İnalcık, "İstanbul," *DİA*, 2001, XXIII, s. 222, 237; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 252; Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, s. 91, 116; Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde", s. 120.

52 Tefik Güran (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897* (Ankara: Devlet İstatistik Matbaası, 1997), s. 262; Şehremaneti İstatistik Şu'besi, *1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmû'ası* (Dersa'adet: Matba'a-i 'Osmâniyye, 1337), s. 122.

53 İstanbul hanlarının özellikle 19. yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında kapsadığı iktisadi faaliyetler ve tüccarlara dair bkz. Sadettin Fidan, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, 2009).

İstanbul'da ticaret bölgelerinin teşekkülüne Fatih Sultan Mehmed zamanında, şehir ekonomisinin canlandırılmasının bir parçası olarak başlanmıştır. Bu devrede yarımada'nın liman bölgesi ve günümüzün Kapalıçarşı sahası üzerinde yoğunlaşarak dükkânlar, çarşılar ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Önce Bedesten, çevresine de birçok dükkân ve isimleri Sultan Hanı ve Bodrum Kervansaray olan iki han yapılmıştır. Bunlara sonradan Kürkcü Han eklenmiştir. 17. yüzyılda Kösem Sultan ve Hatice Turhan Sultan'ın himayesinde ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa gibi vezirlerin de katkılarıyla başta Valide Han olmak üzere hanlar inşa edilmiştir. 18. yüzyıla doğru şehirde han sayısında ciddi bir artış olduğu belirtilmektedir.⁵⁴

Bu gelişmeleri sayısallaştırıp pusula verilerini bu tarihsel gelişmeler çerçevesine koyduğumuzda şu saptamaları yapabiliyoruz. Evliya Çelebi, mezkûr 1638 sayımı bağlamında kervansaraylar hariç şehirde *hân-ı hâcegân* kategorisinde 255, *hân-ı mücerredân* kategorisinde 672 han bulunduğunu belirtiyor. *Mücerred* terimi bekâr ile eş anlamlı olduğundan *hân-ı mücerredân* muhtemelen bekâr odalarıdır. *Hân-ı hâcegân*'daki "hâce", "hâcegi" orijinal Farsçada tâcir, tüccar demek olduğundan bu terim "tüccarlar hanı" olarak kabul edilebilir.⁵⁵ Dolayısıyla pusulamız bağlamında 255 rakamını dikkate alacağız.

III. Selim'in ilk saltanat yılları olan 1791-93 devresinde şehir asayişi amacıyla yapılan kapsamlı bir teftiş neticesinde payitahtta toplam 284 han saptanmıştır. 1827'de Evkaf-ı Hümayun denetimine alınan vakıf hanlarının resmî listesi Hancılar Kethüdası tarafından hazırlanmıştır. Buna göre İstanbul'daki vakıf hanların sayısı 125 idi.⁵⁶ Dört sene sonraki 1830-31 pusulasına göre şehirde toplam 214 han bulunmaktaydı ki mezkûr tesislerde 3.375'i *tüvânâ*, 20'si *sabî* ve 1.602'si *müsinn* olmak üzere toplam 4.997 erkek nüfus yaşıyordu. 1827 ile 1830-31 verileri arasındaki fark sonuncu rakamın şehirdeki tüm hanları kapsamasındandır. Aradan

54 Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18.Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *Osmanlı İstanbulu I. I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 29 Mayıs-1Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen ve Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014), s. 512-513; Rhoads Murphey, "The Growth in Istanbul's Commercial Capacity, 1700-1765: The Role of New Commercial Construction and Renovation in Urban Renewal", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXI, 1/2 (March 2008), s. 147-155.

55 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 252; F. S. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Reprint (New Delhi; Chennai: Asian Educational Services, 2005).

56 Fâzıl Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları," *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), s. 421-424; Fidan, *Geçmişten Günümüze*, s. 12.

yaklaşık 54 sene geçtikten sonra, II. Abdülhamid saltanatı devresinde, 1885 tarihli istatistikten Dersaadet'te toplam 483 han var olduğunu ve buralarda 14.086 erkek nüfusun mukim olduğunu anlıyoruz. 1913'de İstanbul Belediyesi'nin neşrettiği bir istatistikte ise başkentte 434'ü "kadım han" ve 260'ı "cedid han ve pasajlar" olmak üzere toplam 694 hanın mevcudiyeti gösterilmektedir.⁵⁷ Sözüünü ettiğimiz kaynaklara ilaveten başta Gürünlü Muallim Manuk ve Hovnan Palakaşyan gibi Ermeni yazarlar olmak üzere farklı tarihlerde neşredilen bazı Ermeni kaynakları İstanbul hanlarına dair farklı rakamlar vermektedirler.⁵⁸ Ancak biz burada sadece resmî merciler tarafından açıklanan rakamlarla yetiniyoruz.

Tablo 11: Osmanlı İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'de Hanlar ve Hanlarda Yaşayanlar

Yıl	1638	1793	1830-31	1885	1913
Han Sayısı	255	284	214	483	434 kadim + 260 cedid=694
İkamet Edenler Sayısı	-	-	4.997	14.086	-

11 numaralı tabloda 1830-31 ve 1885 tarihleri bağlamında hanlarda ikamet eden rakamlarının ciddi bir kısmı muhtemelen kervansaray niteliğindeki bazı hanlarda geçici olarak geceleleyen ve esas olarak tüccarlardan oluşan bir nüfus kitlesine tekabül ediyordur. Bir diğer kısmı imalathanelerin bulunduğu hanlarda kalan esnaf ve bekâr ameleler olmalıdır.⁵⁹ Ancak hanların kendi içlerinde konaklama yeri, üretim merkezi, mal deposu ya da ticaretgâh işlevlerinin net bir şekilde belirtilmemiş olması elimizdeki konak rakamlarıyla ilgili olarak anlamlı genellemelerde bulunmamıza engeldir.⁶⁰ Sadece yüzeysel olarak han sayılarına bakarsak 1638 ile 1913 arasındaki yaklaşık 275 senelik bir süre içerisinde sayıca büyüme eğiliminde olan İstanbul hanları rakamı 1830-31'e gelindiğinde bariz bir düşüş

57 Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 514-515; Sicill-i Nüfûs, *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse*, s. 59-75; İstanbul Belediyesi İstatistik Şu'besi, *İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası* (Dersa'âdet: Arşak Garoyan Matba'ası, [1328]), s. 29-35.

58 Bkz. Kevork Pamukciyan, "1868'de Mevcut İstanbul Hanları", *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 1994), s. 5-12.

59 Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 516-518.

60 Ancak Fidan'ın İstanbul hanlarına dair çalışması 1885-1945 devresi hanlarındaki esnaf ve tüccarın nitelikleri ve uğraşları hakkında önemli dökümler sunmaktadır. Bkz. Fidan, *Geçmişten Günümüze*, s. 19-295.

sergiliyor. Buna karşın 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları rakamsal artışa işaret ediyor. Bu dalgalanmanın benzerini yukarıdaki medrese sayılarında da gözlemliyoruz.

Şimdi devleti ve yönetici kesimi kapsayıcı iki başlıkla karşı karşıya gelmekteyiz. Bunlardan birisi *Saray-ı Hümayûnda bekâr bazı agavât ve hademe-i sâirenin mikdarı* başlığıdır. Diğeri ise *Daire-i Hazret-i Seraskerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlî ve Hazine-i Maliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye ve sâirenin mikdarı* başlıklı kümedir.

“Saray-ı Hümayûnda bekâr bazı agavât ve hademe-i sâire” diye ifade edilen kesim, sayıma tâbi tutularak pusulaya dahil edilmesi dolayısıyla herhalde hanedana, Harem-i Hümayûn’a ve Enderûn’a mensup olmayıp Bîrûn kısmında hizmet eden memurlar ve hizmetlileri kapsıyordu. Mezkûr görevliler bekâr kategorisinde zikredildiğinden bunlar yüksek veya orta rütbeli ağalar, eminler ve hocalardan ziyade gündelik işleri yürüten vasıfsız kişiler olmalıydı.⁶¹ Burada padişah sarayı deyince sadece o sıralarda II. Mahmud’un ikamet ettiği Beşiktaş Sarayı değil, hanedan mensuplarının yaşadığı köşklerin toplamı da hesaba katılmış olmalıdır. Köleler ve kullar hukuken kişi kabul edilmediğinden Darüssaâde ağaları sarayda hizmet eden memurlar ve hizmetliler kesimine herhalde dahil edilmemiştir. Bu çerçevede padişah sarayları kompleksinde ikamet edip hizmet gören memur ve hizmetlilerin toplam sayısı olarak 1.536 rakamı verilmektedir.

Osmanlı Devleti’nin merkez teşkilâtı çerçevesinde pusulada karşılaştığımız “Daire-i Hazret-i Seraskerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlî ve Hazine-i Maliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye” ibaresi devlet idaresinde farklı mertebelerdeki kalemiye erbabı dışındaki hizmetli kesimini içeriyor. Burada Mekteb-i Tibbiye’nin merkez bürokrasisinin bir parçası olarak görülmesi dikkate değerdir. O sıralarda Hüsrev Paşa’nın serasker sıfatıyla başında bulunduğu Daire-i Seraskerî saray hariç imparatorlukta en güçlü siyasal kurumdu.⁶² Kapudan-ı Derya dairesinin zikredilmeyişi bu açıdan ilginçtir. Pusulaya göre söz konusu merkez bürokrasi teşkilâtına bağlı kurumlarda 548 yetişkin ve 4 çocuk yaşta

61 Sarayın Bîrûn kesiminde hizmet veren yüksek ve orta rütbeli memurlar, ağalar, eminler ve hocalar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), s. 358-464.

62 Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Moltke’nin Türkiye Mektupları*, çev. Haytullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 32-34; Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa. II. Mahmud Devri’nin Perde Arkası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), s. 251-351.

olmak üzere toplam 552 hizmetli, kavas ve odacı ikamet etmekte ve görev yapmaktaydı.

Tek başına saraylar kompleksinin barındırdığı 1.536 hizmetli sayısının Seraskerlik Dairesi, Babıâli, Maliye Hazinesi ve Tıbbiye Mektebi gibi kurumların toplamında hizmet eden 552 sayısının üç katına yaklaşması 1830-31 civarında sarayın kadro açısından merkez bürokrasi teşkilâtına kıyasla ne kadar büyük bir yapı teşkil ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu durum mülki bürokrasinin gelişmesi neticesinde ileriki yıllarda ve özellikle de Tanzimat sürecinde tam tersine dönme eğilimi sergileyecektir.⁶³

Pusulanın Müslim nüfus kısmındaki son veri kalemi İstanbul Roman nüfusuna ilişkindir. Toplam 7 mahalle halinde örgütlü olduğu anlaşılan payitaht Kıptî topluluğunun toplam erkek nüfusu 561'dir. Bu durumda her bir Kıptî mahallesinde ortalama 80 erkeğin yaşadığı ortaya çıkıyor. İstanbul genelinde mahallelerdeki Müslim erkek nüfus ortalamasının 176,2 olduğu göz önünde tutulursa Roman nüfus yoğunluğunun diğer Müslim mahallelerine kıyasla daha düşük olduğu anlaşılıyor. Bu veriler bize 1830-31'de İstanbul Müslim nüfusu olan 97.077 içerisinde Roman nüfus oranının ancak % 0,58 radesinde olduğunu gösteriyor.

b. Gayrimüslim Kısmı

Pusulanın ikinci kısmı Rum milletiyle başlıyor. Rum cemaatine atfen gördüğümüz 54 *kenisa* rakamı esasında problemlidir. Konstantinopolis 1453'de fethedildiğinde başta Ayasofya olmak üzere camiye çevrilen bir çok kilise haricinde şehirde Rum nüfusunun dini ayinlerine toplam 27 kilise tahsis edilmişti.⁶⁴ Bu rakamın yüzyıllar içerisinde artarak mezkûr 54 sayısına "erişmesi" tarihsel açıdan kabil değildir. Resmî kimliği İslam olan Osmanlı Devleti zımmî cemaatlerin ibadetlerine müdahale etmemekle beraber Gayrimüslimlerin kendilerine tahsis edi-

63 1836 sonrasında Babıâli bürokrasisinin nezâretler teşkiliyle büyümesi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Gözden geçirilmiş yeni baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), s. 79-206. Findley Mutlakiyet döneminin Mülkiye bürokrasisindeki memur sayısını 35.000 civarında tahmin ederken Yıldız Sarayı'ndaki sivil görevli sayısını en az 12.000 civarı olarak göstermektedir. Bkz. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı-Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 22-23.

64 Zafer Karaca, "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul Rum Toplumu ve Kiliseleri", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 173-174.

len kiliselere ilaveten yeni kiliseler inşa etmeleri ilke olarak yasaktı. Bir kilise doğal veya başka sebeplerden ötürü tahribata uğradığında söz konusu yapının tamir edilmesi ancak bir padişah fermanının neşriyle mümkün olabiliyordu. Kilisenin tamiri için özel izin alınabildiğinde de bina önceki haline getirilmek koşuluyla onarılabilmekteydi; herhangi bir ekleme yapmak yasaktı. Söz konusu kısıtlayıcı yaklaşım Tanzimat dönemiyle birlikte gevşemiştir.⁶⁵ İslahat Fermanı öncesi yüz yıllar zarfında başta Yavuz Sultan Selim olmak üzere bazı padişahların kiliseleri camiye çevirme yaklaşımları dolayısıyla mevcut kilise sayısında fiilen azalma dahi vukubulmuştur. Hammer'ın 1822 öncesinde yayımlanan İstanbul'a dair ayrıntılı eserine göre payitahtta toplam 24 Rum kilisesi mevcuttu.⁶⁶

Dolayısıyla pusuladaki 54 *kenîsa* verisi bize burada kullanılan *kenîsa* tabirinin lugat anlamıyla yalnızca “kilise” manasına gelemeyeceğini, muhtemelen daha geniş bir manada kullanıldığını ima ediyor. Bu düşünceyi destekleyen bir diğer husus şudur: Aşağıda Ermeni, Yahudi ve Katolik milletleri bağlamlarında görüldüğünün aksine Rum cemaati hakkında herhangi bir *mahallât* bilgisi yoktur. Pusuladaki Reâyâ kısmının sonundaki Bilanço Birinci Toplama'ya bakıldığında Rumların 54 *kenîsas* ile Ermeni, Yahudi ve Katolik *mahallât*ı aynı toplamada yer alıyor. Bu da bizi pusulada kullanıldığı biçimiyle *kenîsa* kategorisinin büyük ihtimalle mahalle ile eş anlamlı olarak kullanılmış olduğunu akla getiriyor. Bu yorumu doğru kabul etmek şartıyla eldeki verilerden mahalle başına Rum erkek nüfus dağılımlarına bakalım:

Tablo 12: Mahalle başına düşen ortalama erkek Rum nüfusu

Rum nüfus/Mahalle adedi	<i>Müte'ebhil</i> nüfus/Mahalle adedi	<i>Bekârân</i> nüfus/Mahalle adedi
49.323 / 54 = 913,39	24.530 / 54 = 454,26	24.793 / 54 = 459,13

Rum nüfus rakamlarında hayli çarpıcı bir husus, 1830-31 tarihinde *müte'ebhil* nüfusun *bekârân* nüfusa kıyasla daha az olduğunu gösteren verilerdir. Buna göre 49.323'ü bulan toplam Rum erkek nüfusunun % 50,27'si *bekârân*, % 49,73'ü *müte'ebhil*dir. Aradaki fark cüz'î olsa bile *bekârân* kesiminin cemaat dâhilinde çoğunluğu teşkil etmesi hali Müslimler dahil diğer hiç bir cemaatte görülüyor. Diğer bir ifadeyle, 1830-31'de *bekârân* nüfusun *müte'ebhil* kesime göre bir ekseriyet oluşturması sadece Rum milletine mahsus bir durumdu.

65 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 232-233.

66 Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 251-263.

Rum erkek nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden *bekârân* içerisindeki *sabî* sayısına baktığımızda 681 rakamını görüyoruz. Yani toplam 24.793'den oluşan bu topluluğun sadece % 2,75'i oğlan çocuğuydu. Bu saptama bize *bekârân* Rumların 1830-31'de yerleşik ve evli bireylerden oluşmayıp esas olarak geçici bir nüfus kitlesi özelliğini taşıdığını teyit etmektedir. Bu gösterge geçici nitelikli Rum *bekârân*'ın bir olasılıkla ancak yakın zamanlarda payitahta göç ettiğini ima ediyor. 1821'de Rum isyanı başladığında bekâr Rumların çoğu güvenlik gerekçesiyle başkentten sürülmüştü. Ancak Vak'a-i Hayriyye sonrasında şehirden sürülen Müslim bekârların yarattığı iş gücü açığı dolayısıyla ticaretin ve hizmet sektörünün işlenmesi için Rum bekârların İstanbul'a dönmesi teşvik edilmişti.⁶⁷ Bu durumda 1830-31'deki İstanbul Rum nüfusunun büyük bir kısmının payitahtın köklü bir kesimi olmak yerine yeni gelmiş ve geçici bir topluluk niteliğini taşıdığını söyleyebiliriz.

Yukarıda da belirtildiği üzere pusuladaki gayrimüslim milletlere dair verilerde cizye ödeme oranlarının varlığı bize söz konusu cemaatlerin ekonomik tabakaları hakkında belirli gözlemlerde bulunmamızı mümkün kılmaktadır. Bu açıdan Rum milletine ilişkin cizye verilerine bakacağız.

Önceden de belirtildiği üzere gayrimüslim cemaatlerin gerek *müt'ebhil* ve gerekse *bekârân* kesimleri cizye statüsü bakımından *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* olarak sınıflandırılmıştı. Bu çerçevede pusula verilerini kullanmak suretiyle reâyâ toplumsal tabakalanması denemesine girişecek olursak elit sınıfın *cizyeden mu'âf* olanlar, üst sınıfın *a'lâ* düzeyinde cizye ödeyenler, orta sınıfın *evsât* derecesinde cizye verenler ve fukara kesiminin de *ednâ* statüsünde olanlardan müteşekkil olduğu söylenebilir. 1829 yılında saptanmış olan cizye vergisi oranları *a'lâ* kategorisinde olanlar için 48, *evsât* seviyesindekiler için 24 ve *ednâ* sınıfındakiler için 12 kuruştur.

67 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 277-278, 280; İlber Ortaylı, "Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, ed. Dimitri Gondicas and Charles Issawi (Princeton, NJ: The Darwin Press Inc., 1999), s. 161; Süheyla Yenidünya, "Avrupalı Müelliflerin Kaleminden 1821 Rum İsyanı'nın İstanbul'daki Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016), s. 322-335; Sadık Müfit Bilge; "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı," *Osmanlı İstanbulu V*, s. 450.

Mezkûr cizye miktarları gerçekte ne ifade ediyordu? Burada Ş. Pamuk'un Osmanlı fiyat ve ücretlerine ilişkin araştırmaları bize yardımcı olabilir. Öncelikle, *kuruş* para biriminin günümüz satın alım gücü paritesi bakımından neye denk geldiğine bir bakalım. Pamuk'un *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* çalışmasının 1.3.2. numaralı tablosunda geçmiş para birimlerinin 1998 yılı ABD doları ve TL bazındaki değeri gösteriliyor. Buna göre 1831 yılının 1 kuruşu 1,31 ABD dolarına eşdeğerti.⁶⁸ Aradan yirmi yıl geçmiş olmasından ötürü ABD'deki enflasyon oranı hesaba katılarak yapılan bir güncellemeyle 1831 yılının 1 kuruşunun 2018 yılının 2,02 ABD dolarına denk geldiğini söyleyebiliyoruz.⁶⁹ Söz konusu değeri hesaba katarak *a'lâ*, *evsât* ve *ednâ* düzeyi cizye vergisi günümüzün ABD doları değeriyle sırasıyla yıllık 97, 48,5 ve 24,25 tutacaktır.

Ancak elde ettiğimiz rakamları 1831 İstanbul'u koşullarında somutlayabilmek amacıyla söz konusu yıl vasıfsız ve vasıflı bir inşaat amelesinin yevmiye olarak kazandığı ücretlere bakmak gerekir. Pamuk'un araştırmasının 4.1. numaralı tablosu bize İstanbul inşaat işçisinin farklı yüzyıllarda günlük elde ettikleri kazançları sunuyor. Buna göre 1831 yılında vasıfsız bir işçi yevmiye 533,6 akçe, yani 4,45 kuruş kazanmaktaydı. Vasıflı bir amele ise yevmiye 873,4 akçe, yani 7,28 kuruş almaktaydı.⁷⁰ Söz konusu yevmiyeleri aylık ücrete çevirmek üzere 30 ile çarpacak olursak sırasıyla 133,5 ve 218,4 kuruş elde ediyoruz. Bunları 2018 ABD dolarına dönüştürürsek 269,67 ve 441,17 aylık değerleriyle karşılaşıyoruz.

Tüm bu rakamlar ışığında yıllık cizye vergisinin en azından İstanbul'da sakin Gayrimüslim cemaatleri açısından can yakacak bir seviyede olmadığı kesindir. *A'lâ*, *evsât* ve *ednâ* düzeyleri için cizye meblağları İstanbul açısından neredeyse semboliktir. Ancak *a'lâ*, *evsât* ve *ednâ* kategorileri kendi başlarına sembolik mahiyette olmayıp Defterdarlık memurlarının Gayrimüslim nüfus dâhilindeki reel gelir farklılıklarını dikkate aldığı aşikârdır. Mezkûr kategoriler burada gelir dağılımını göstermek üzere kullanılacaktır.

68 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 29.

69 Bkz. <https://www.in2013dollars.com/1998-dollars-in-2018> (6 Ocak 2019'da erişildi).

70 Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde*, s. 73.

Bu mülâhazalar çerçevesinde Rum milletindeki gelir düzeyi dağılımını önce Rum cemaatinin toplamı olarak, daha sonra *müte'ebhil* zümresi ve *bekârân* kesimi olmak üzere ayrı ayrı tablolar halinde bakalım:

Tablo 13: Rum Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,08	% 20,68	% 46,24	% 11,87	% 18,71	% 1,42
% 1,08	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 66,92		% 11,87	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 20,13	

Tablo 14: Rum Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,59	% 18,7	% 31,65	% 11	% 34,85	% 2,18
% 1,59	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 50,35		% 11	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 37,03	

Tablo 15: Rum Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,58	% 22,63	% 60,65	% 12,73	% 2,75	% 0,66
% 0,58	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,28		% 12,73	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 3,41	

Pusulada Rum milletine dair verileri Ermeniler cemaatine ilişkin bilgiler izliyor. Burada da birinci veri olarak karşımıza *mahallât ve kenîsâ 'aded 43* ibaresi çıkıyor. Bu ibareden Ermenilerin yaşadığı mahalle sayısının 43 olduğu gibi bir sonuç çıkarılabilir. Elimizde mahalle isimleri veya İstanbul'un hangi kollarında bulunduğuna dair herhangi bir bilgi olmadığından sadece Ermenilerin 1830-31 civarında toplam 43 mahallede ikamet ettiklerini söyleyebiliriz. Muhtemelen bu

mahallelerin bir çoğu pusulanın Müslim kısmında rakamları verilen mahallelerle aynıydı.

Belgedeki Ermeni nüfus verileri ve mahalle rakamına dayanarak mahalle başına düşen ortalama erkek Ermeni nüfusu hakkında çıkarsamalarda bulunabiliriz.

Tablo 16: Mahalle başına düşen ortalama erkek Ermeni nüfusu

Ermeni nüfus/Mahalle	<i>Müte'ehhil</i> nüfus/Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus/Mahalle
48.866 / 43 = 1.136,42	29.612 / 43 = 688,65	19.254 / 43 = 447,77

Buna karşın Ermeni kiliseleri için verilen 43 rakamı gerçekçi değildir. Hammer'in mezkûr eserinde zikre değer sadece iki Ermeni kilisesi mevcuttur. Zakarya Mildanoğlu ve Alin Pontioğlu'nun Ermeni sanatına dair makalelerine göre 1831 sularında faal 21 kilise vardı.⁷¹ Bu durumda pusuladaki 43 rakamının Rumlarda olduğu gibi yalnız kilise değil, şapel, manastır, mektep gibi kültür kurumlarını da kapsadığını varsaymak durumundayız.

Rum nüfusundan bariz bir farkla Ermeni cemaatinde *müte'ehhil* kesim *bekârâna* göre açık bir nüfus çoğunluğuna sahiptir. Yani toplam Ermeni erkek nüfusu olan 48.866'nın % 60,6'sı *müte'ehhil*, % 39,4'u ise *bekârân* kategorisindeydi. Bu oranlar Rum nüfusa kıyasla Ermeni milletinin 1830-31'de İstanbul'da daha yerleşik bir kitle teşkil ettiği bir işarettir.

Pusulada Ermeni milletine dair sunulan cizye verilerine dayanarak gelir düzeylerine ilişkin aşağıdaki tabloları çıkarsayabiliyoruz:

Tablo 17: Ermeni Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,83	% 17,24	% 47,08	% 13,47	% 19,23	% 2,14
% 0,83	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 64,32		% 13,47	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 21,37	

71 Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 263-265; Zakarya Mildanoğlu ve Alin Pontioğlu: "Ermeniler ve Yapı Sanatı", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 239-288.

Tablo 18: Ermeni Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,55	% 20,09	% 31,66	% 13,75	% 30,96	% 2,99
% 0,55	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 51,75		% 13,75	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 33,95	

Tablo 19: Ermeni Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,28	% 12,85	% 70,8	% 13,03	% 1,21	% 0,83
% 1,28	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,65		% 13,03	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 2,04	

Bundan sonra Yahudi milletine ilişkin verileri görmekteyiz. Rumlar ve Ermenilerden farklı olarak Yahudi cemaati bağlamında ilk sunulan veri mahalle sayısından ibarettir. Sinagog veya havra gibi bir ibare mevcut değildir. Burada biz İstanbul Yahudilerinin 18 mahallede yaşadıklarını öğreniyoruz. Biraz önce Ermeni cemaatine de uyguladığımız mahalle nüfus ortalaması egzersizini Yahudi toplumuna da uygulayabiliriz:

Tablo 20: Mahalle başına düşen ortalama erkek Yahudi nüfusu

Yahudi nüfus /Mahalle	<i>Müte'ebhil</i> nüfus / Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus / Mahalle
12.032 / 18 = 668,45	11.986 / 18 = 665,89	46 / 18 = 2,55

Bu mahalle tablosunun da bize gösterdiği üzere diğer milletler arasında Yahudi milletini temayüz ettiren husus *bekârân* nüfusun dikkat çekici azlığıdır. Yüzdelere vuracak olursak, Yahudilerin % 99,62'si *müte'ebhil*, % 0,38'i ise *bekârân* kesimindendi. Diğer bir ifadeyle, Yahudi milleti esas olarak *müte'ebhil* bir cemaattir. Yahudiler içerisindeki bekâr azlığı söz konusu milletin 1831 civarında iktisadi ve ticari açıdan dinamizminin sınırlı düzeyde olduğuna işaret etmektedir.

Cizye verilerine dayanarak Yahudi milleti erkekleri bünyesindeki gelir dağılımına bakalım:

Tablo 21: Yahudi Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,4	% 13,66	% 34,67	% 12,24	% 36,79	% 2,23
% 0,4	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 48,33		% 12,24	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 39,02	

Tablo 22: Yahudi Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,4	% 13,6	% 34,62	% 12,23	% 36,93	% 2,22
% 0,4	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 48,22		% 12,23	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 39,15	

Tablo 23: Yahudi Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
-	% 30,43	% 47,83	% 15,22	% 2,17	% 4,35
-	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 78,26		% 15,22	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 6,52	

Pusulada Reâyâ cemaatlerinin sonuncusu olarak Katolik milletini görüyoruz. Burada önemli husus mezkûr cemaatin Babıâli tarafından bir millet olarak ancak 5 Ocak 1831 tarihinde resmen tanınmış olduğu gerçeğidir.⁷² Yani Katolik millete dair pusuladaki bilgiler cemaatin devletçe tanınmasından hemen sonrasına dair veriler olmalıdır. Bu bilgi ayrıca bize pusulanın 1831'in ilk yarısında hazırlanmış olduğu hususunda somut bir delil sunuyor.

72 Ercan'a göre Katoliklerin kendi örgütlerini kurabilmeleri 1830'da gerçekleşmiştir. Bkz. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 58.

Katolik milletine dair pusuladaki ilk veri ikamet ettikleri mahalle sayısının 13 olduğuna dairdir. Ancak kilise adedine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur.

Tablo 24: Mahalle Başına Düşen Ortalama Erkek Katolik Nüfusu

Katolik nüfus /Mahalle	<i>Müte'ebhil</i> nüfus/ Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus / Mahalle
4.985 / 13 = 383,46	4.089 / 13 = 314,54	896 / 13 = 68,92

Diğer milletler arasında Katolikler de Yahudiler derecesinde olmasa bile yine de *bekârân* oranının nispeten düşüklüğüyle dikkati çekmektedirler. Yüzdeye vuracak olursak, Katolik milletin % 82,03'ü *müte'ebhil* olup % 17,97'si *bekârân* zümresine mensuptur. *Sabî* nüfusa gelince, Katolik toplam erkek nüfusunda *sabî* oranı % 23,69'dur.

Tablo 25: Katolik Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 2,33	% 22,47	% 38,8	% 11,7	% 23,69	% 0,98
% 2,33	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 61,27		% 11,7	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 24,67	

Tablo 26: Katolik Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,05	% 26,41	% 32,2	% 10,49	% 28,76	% 1,07
% 1,05	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 58,61		% 10,49	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 29,83	

Tablo 27: Katolik Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 8,15	% 4,46	% 68,97	% 17,3	% 0,56	% 0,56
% 8,15	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 73,43		% 17,3	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 1,12	

Pusulanın bitiminde Gayrimüslim cemaatlere ilişkin üç bilanço toplaması bulunuyor.

Birinci toplamada *kenîsa-yı Rum*, *kenîsa ve mahallât-ı Ermeni*, *mahallât-ı Yahûd* ve *mahallât-ı Katolik* rakamları cemedilerek 128 rakamı elde edilmektedir. Bu Gayrimüslim mahalle rakamından yola çıkarak 1830-31 İstanbul'unda genel olarak erkek Gayrimüslimlerin ortalama mahalle nüfusunu çıkarsayabiliriz. Gayrimüslim nüfusu olan 115.206'yı 128'e bölersek mahalle başına ortalama 900,04 erkek Gayrimüslim nüfus sonucuna varıyoruz.

Tablo 28: Mahalle Başına Düşen Ortalama Erkek Gayrimüslim Nüfus

Milletler	Toplam Erkek Nüfus	Mahalle	Mahalle Başına Ortalama Nüfus
Rum	49.323	54	913,39
Ermeni	48.866	43	1.136,42
Yahudi	12.032	18	668,45
Katolik	4.985	13	383,46
Gayrimüslim Toplamı	115.206	128	900,04

İkincisinde Gayrimüslim cemaatlerin *müte'ebhil* erkekleri tek bir kalem halinde mütalaa edilerek *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde*, *cizyeden mu'âf* kategorilerinin genel toplamları veriliyor. Üçüncüsünde ise aynı uygulama Gayrimüslim milletlerin *bekârân* erkekleri için yapılmaktadır. Bu verilerden biz aşağıdaki tabloları çıkarıyoruz:

Tablo 29: İstanbul Gayrimüslimleri *Müte'ebbil* Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,92	% 18,87	% 32,2	% 12,34	% 33,2	% 2,47
% 0,92	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 51,07		% 12,34	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 35,67	

Tablo 30: İstanbul Gayrimüslimleri *Bekârân* Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,03	% 18,09	% 65,15	% 12,95	% 2,04	% 0,74
% 1,03	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,24		% 12,95	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 2,78	

Pusulada gösterilmemekle beraber Gayrimüslim erkek nüfusunun genel toplamını alarak cizye kategorileri üzerinden gelir dağılımına bir bakalım:

Tablo 31: İstanbul Gayrimüslimleri Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,96	% 18,56	% 45,06	% 12,58	% 21,04	% 1,79
% 0,96	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 63,62		% 12,58	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 22,83	

29., 30 ve 31. tablolar Gayrimüslim erkek nüfusu genel gelir dağılımı açısından sayısal nirengi noktaları sunuyor. Bunlara dayanarak Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerinin iktisadi yapılarına dair karşılaştırmalar ve bazı genellemelerde bulunmak mümkün olacaktır.

Önce Gayrimüslimlerin *müte'ebhil* erkek nüfusunun geneline bakarsak cemaatler arasında vergiden muaf imtiyazlı kesim % 1,59 ile en yüksek Rumlar arasında görülüyor. Bu oranı % 1,05 ile Katolikler izliyor. Rumlarda gördüğümüz bu nispet imparatorluğun en büyük Gayrimüslim milletini teşkil eden mezkûr topluluğun İstanbul'daki yerleşik nüfusunun 1821 Yunan isyanına rağmen Babıâli ile bağlarını sürdürdüğüne dair bir işarettir. Aksine imtiyazlı kesimde en düşük oran % 0,4 ile Yahudi milletine isabet ediyor.16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarında parlak bir çağ yaşamış olan Yahudiler aynı yüzyılın sonlarına doğru başlayıp 17. yüzyılda gerçekleşen siyasal, toplumsal ve iktisadi dönüşümden pay alamamış ve marjinalleşmişti. Bu cemaate son darbe 1826'da vurulmuş ve Yeniçeri Ocağı ile finansal bağları olan Yahudi sarraflar iktisadi ortaklarını yitirmişlerdi.⁷³ Pusulada Yahudilere dair cizye göstergeleri bu topluluğun marjinal statüsünü tasdik etmektedir.

A'lâ ve *evsât* kategorilerinden oluşan varlıklılar grubu *müte'ebhil* nüfusta en kuvvetli biçimde % 58,61 ile Katolik milletinde görülüyor. Eğer vergiden muaf imtiyazlı % 1,05 de eklenirse Katoliklerde varlıklılar grubu neredeyse % 60'a varıyor. Bu veriler bize payitahtta yerleşik Gayrimüslimler arasında en müreffeh kesimin Katolikler olduğunu gösteriyor. Aksine Gayrimüslim *müte'ebhil* nüfusta varlıklı kesimin en düşük oranlı olduğu cemaat % 48,22 ile Yahudi milletidir.

Cizye kategorileri içerisinde en alt statü olan *ednâ* kategorisinin *müte'ebhil* kesim içerisindeki karşılaştırmalı oranlarına bakıldığında % 13,75 ile en çok Ermeniler arasında görülüyor. Ancak cemaatlerin tümü göz önüne alındığında düşük vergi kategorisinde topluluklar arasındaki farklar büyük değildir. Örneğin *ednâ* kategorisinde olan *müte'ebhillerin* en düşük nispette olduğu topluluk % 10,49 ile Katolikler olup genel Gayrimüslim *ednâ* ortalaması % 12,34'tür.

Çocukları teşkil eden *sabî* nüfus ve çalışamayacak durumda olan *'amel-mânde* kişiler ekonomik bakımdan bağımlı bir kesimdir. Gayrimüslim *müte'ebhil* erkek nüfus genelinde söz konusu bağımlı kesim ortalaması % 35,67 oranındaydı. En "üretken" Gayrimüslim *müte'ebhil* erkek nüfus olarak % 29,83 oranla Katolikleri, en fazla bağımlı nüfus içeren cemaat olarak da % 39,15 oranıyla Yahudileri görmekteyiz. Yahudilerdeki yüksek bağımlı oranının sebebi *sabî* nispetinin % 36,93 ile cemaatler arasında en yüksek düzeyde olmasıydı.

73 Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990), s. 27.

İstanbul'da *bekârân* Gayrimüslim nüfustaki cizye statü dağılımlarını karşılaştıracak olursak bazı ilginç hususlarla karşı karşıya geliriz. Hatırlatalım ki *müt'ehhil* nüfusa kıyasla *bekârân* kesimi esas olarak İstanbul'da geçici konumda olup çalışmak üzere taşradan gelmiş bir nüfus kesimini içermekteydi. Bu bağlamda Gayrimüslim *bekârân* içerisinde vergiden muaf imtiyazlı kesimin Katolik millerinde % 8,15 gibi yüksek bir oran arz etmesi çarpıcıdır. Vergiden muaf statüsünde olan *bekârân*'ın genel Gayrimüslim ortalamasının ancak % 1,03 olduğu gerçeği durumun dramatikliğini bize sergiliyor. Bu oran bize Katolik *bekârân* zümresinin devletle bağlantılar açısından seçkin bir kesimi içerdiğini ortaya koymaktadır.

Gayrimüslim *bekârân* erkekler açısından yapabileceğimiz diğer bir gözlem istisnasız tüm cemaatlerde varlıklılar grubunun % 70'leri aşan oranlarda olduğudur. En yüksek oran % 83,65 ile Ermeniler ve en düşük oran % 73,43 ile Katoliklerde görülüyor. Gayrimüslim *bekârân* genelinde varlıklılar grubunun umumi ortalaması % 83,24'tür. Mezkûr oranlar ışığında payitahttaki Gayrimüslim bekârların büyük ölçüde ya gelir düzeyi yüksek veya yeterli seviyede olan orta-üst sınıf bireylerden oluştuğu genellemesini yapabiliriz.

Bekârân nüfusu geçiciliği sebebiyle *sabî* ve *'amel-mânde* gibi bağımlı unsur nispeti *müt'ehhil* nüfusa oranla çok düşüktür. Gayrimüslim *bekârân* genelinde bağımlılar kesiminin umumi ortalaması % 2,78'dir. Cemaatler özeline bakıldığında en yüksek bağımlılar oranı % 6,52 ile Yahudilerde, en düşüğü ise % 1,12 ile Katoliklerdedir.

c. Müslim-Gayrimüslim Karşılaştırmaları

Pusuladaki kavramlara dair meseleler tartışılırken Müslim ve Gayrimüslim kesimlere uygulanan kıstasların farklılığından ötürü eldeki verilerle mezkûr cemaatleri karşılaştırmanın zorluklarına değinmiştik. Buna karşın tanımı iyi yapılmış bazı konularda karşılaştırma yapma olanağını da vurgulamıştık. Bunlar arasında ele alacaklarımız sırasıyla mahalle başına düşen nüfus rakamları; Müslim ile Gayrimüslim *müt'ehhil sabî* oğlan çocuk nüfusları ve Müslim *bekârân* erkek nüfusu verilerindeki *tüvânâ* kategorisi ile Gayrimüslim bekâr erkeklerin *'alâ*, *evsât*, *ednâ* gibi iş hayatında aktif tabakalarının toplamını oluşturan aktif nüfus olacaktır.

Genel olarak Müslim erkek nüfusun mahalle başına düşen ortalama nüfusu Tablo 8'de de görüldüğü üzere 176,2'dir. Tek tek İstanbul kollarına bakıldığında en yüksek mahalle ortalama nüfusu 238,4 ile Kasım Paşa kolu dâhilindeki

mahallelerde, en düşük mahalle ortalama nüfusu da 106,4 ile Top Kapu kolundaki mahallelerde görülüyor.

Gayrimüslim erkek nüfus geneline bakıldığında mahalle başına düşen ortalama erkek nüfus Tablo 28'den de anlaşıldığı kadarıyla 900,04'dür. Tek tek cemaatlere baktığımızda en yüksek ortalama 1.136,42 ile Ermenilerle meskûn mahallelerde, en düşük mahalle ortalama nüfusu ise 383,46 ile Katoliklerin yaşadığı mahallelerdedir.

Tablo 32: Mahalle Başına Düşen Müslim ve Gayrimüslim Erkek Nüfus Karşılaştırması

Cemaat-Topluluk	Nüfus	Mahalle Adedi	Nüfus / Mahalle
Kollarda Sakin Müslimler	87.231	495	176,2
Toplam Gayrimüslim Nüfus	115.206	128	900,04
Rum Nüfus	49.323	54	913,4
Ermeni Nüfus	48.866	43	1136,42
Yahudi Nüfus	12.032	18	668,45
Katolik Nüfus	4.985	13	383,46

Bu mahalle karşılaştırmalarından edinilen ilk izlenim kollarda sakın Müslim ahalinin yaşadığı mahallelerin ortalama nüfusu olan 176,2'nin Gayrimüslim halkın yaşadığı mahallelerin ortalama nüfusu olan 900,04'e nispetle çok daha düşük olduğudur. Okuyucu muhtemelen Gayrimüslimlerin adeta gettovari kalabalıklar içerisinde yaşadığı izlenimi edinebilir. Ancak pusulada Gayrimüslim cemaatler için isimleri verilmeksizin sayıları verilen mahallelerden bir çoğu muhtemelen Müslimler bağlamında rakamları sunulan mahallelerle aynıdır. Gayrimüslimlerden Yahudiler içe kapanık bir halde yaşamalarından ötürü kendilerine mahsus mahallelerde ikamet etme olasılığı yüksek ise de aynı genellemeyi Rumlar, Ermeniler ve Katolikler için yapamayız. Mahalle başına ortalama nüfusu 668,45 olan Yahudiler istisna edilirse Müslim ve Gayrimüslim mahalle ortalama rakamlarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Müslim ve Gayrimüslim verilerini karşılaştırabileceğimiz ikinci konu *müte'ebhil* çocuk nüfusu ile yetişkin erkek nüfusu arasındaki oranların cemaatlere göre farklarıdır. Tablo 1'de Müslim *sabî* nüfusun toplam *müte'ebhil* nüfusa oranı kollarda bazında gösterilmişti. Buna göre İstanbul'un on iki kolunda yaşayan *müte'ebhil* erkek nüfusu içerisinde *sagîr* oranının genel ortalama yüzdesi % 24,69'dur.

Kollar içerisinde *sagîr* ortalamasının en yüksek olduğu semt % 29,14 ile Galata, en düşük olduğu bölge % 21,35 ile Çarşı'dır.

Müte'ehhil nüfus içerisindeki *sabî* oranı konusunu Gayrimüslim nüfusunun geneli açısından bakmak için Tablo 29'a bakabiliriz. Burada *müte'ehhil* nüfus toplamında gelir düzeyi dağılımı gösterilirken *sabî* oranı da verilmiştir. Söz konusu tabloya göre toplam Gayrimüslim *müte'ehhil* nüfus içerisindeki *sabî* oranı % 33,2'dir. Gayrimüslim milletlerin *müte'ehhil* nüfuslarına tek tek bakacak olursak (Tablo 14, 18, 22 ve 26) en yüksek *sabî* oranı % 36,93 ile Yahudilerde, en düşük oran da % 28,76 ile Katoliklerdedir.

Tablo 33: Yetişkin *Müte'ehhil* Erkek Nüfusa Düşen *Sabî* Oranı Karşılaştırılması

Cemaat-Topluluk	<i>Kebîr</i> Nüfus	<i>Sabî</i> Nüfus	<i>Sabî</i> Yüzde Oranı
Kollarda Sakin <i>Müte'ehhil</i> Müslimler	50.449	16.544	% 32,79
Gayrimüslim <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	46.900	23.317	% 49,72
Rum <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	15.982	8.548	% 53,40
Ermeni <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	20.445	9.167	% 44,84
Yahudi <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	7.560	4.426	% 58,55
Katolik <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	2.913	1.176	% 40,37

Bu tablodaki Müslim ve Gayrimüslim *sabî* oranlarını karşılaştırdığımızda Müslimlerde erkek çocuk oranının Gayrimüslimlere kıyasla bariz bir biçimde düşük olduğunu görüyoruz. Müslim *müte'ehhil* nüfusta ortalama 100 yetişkin evli erkeğe 32-33 erkek çocuk tesadüf ederken bu oran Gayrimüslimlerin genelinde 49-50, Yahudilerde 58-59 raddelerindedir. Bu veriler bize İstanbul'daki Gayrimüslim ailelerin Müslim ailelerine kıyasla daha çok çocuklu, daha kalabalık olduklarını gösteriyor.

Son olarak kollarda sakın Müslim *bekârân* nüfus verilerindeki *tüvânâ* kategorisi ile Gayrimüslim *bekârân* erkeklerinin *'alâ*, *evsât*, *ednâ* statülü ve iş hayatında aktif tabakalarının toplamlarını oluşturan kesimlerin cemaat içi oranları karşılaştırılacaktır. Amaç ekonomik önemi haiz *bekârân* kesimi dâhilindeki aktif nüfus oranlarını ortaya çıkarmaktır.

Tablo 34: *Bekârân* Kesiminin Ekonomik Üretkenlik Potansiyeli Açısından Karşılaştırılması

Cemaat-Topluluk	<i>Bekârân</i> Nüfus	<i>Tüvânâ</i> ve Cizyegüzar Nüfus	Aktif Bekâr Nüfusun <i>Bekârân</i> Dahilindeki Yüzdesi
Kollarda Sakin <i>Bekârân</i> Müslimler	20.238	14.385	% 71,08
Gayrimüslim <i>Bekârân</i> Nüfus	44.989	43.274	% 96,19
Rum <i>Bekârân</i> Nüfus	24.793	23.803	% 96
Ermeni <i>Bekârân</i> Nüfus	19.254	18.615	% 96,68
Yahudi <i>Bekârân</i> Nüfus	46	43	% 93,48
Katolik <i>Bekârân</i> Nüfus	896	813	% 90,74

Yukarıdaki tablo Müslim *bekârân* kesiminde üretkenlik potansiyeline sahip nüfus oranının Gayrimüslim cemaatlere kıyasla oldukça düşük olduğu izlenimini veriyor. Burada *izlenim* teriminin kuvvetle altını çizmek şarttır. Zira hatırlanacağı üzere Müslim *bekârân* içerisindeki *tüvânâ* unsurunu dikkate almaktayız ki üst yaş sınırı 40'tır. Buna karşın cizyegüzarlıkta yaş haddi en az 75'tir. Eğer kollarda sakın Müslim *bekârân* kesimindeki toplamı 5.725'i bulan *müsinn* nüfusu da aktif nüfusa dahil etmiş olsaydık 14.385 yerine 20.110 rakamını kullanmamız gerekirdi ve sonuç % 99,37 olurdu. Ancak Gayrimüslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan '*amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf*' gibi kategoriler Müslim nüfus bağlamında mevcut değildir. Eğer *müsinn* kategorisindeki Müslim *bekârân* kesiminin hayli sağlıklı ve gücü kuvveti yerinde olduğu varsayımıyla üçte ikisinin (3.835) çalışabilir ve üçte birinin (1.890) ileri yaş nedeniyle çalışamaz konumda olduğunu varsaysak bu durumda 14.385 yerine 18.220 rakamını kullanır ve sonuç % 89,63 olurdu. Bu farazi "sonuç" dahi Müslim *bekârân* kesiminde ekonomik üretkenlik potansiyeline sahip nüfus oranının Gayrimüslim cemaatlere kıyasla daha düşük olduğu izlenimini değiştirmemektedir.

d. 1831 Yılında Toplam İstanbul Nüfusu Tahmin Denemesi

Şu ana değin 1246 tarihli hulasa pusulası verilerini değişik yönleriyle ele aldık. Burada ise pusulanın bize sunduğu verilerden yola çıkarak toplam İstanbul nüfusuna dair bazı tahmin denemelerinde bulunacağız. Ancak burada şehirdeki köle veya kul nüfusu, ayrıca kışlalardaki askeri birlikler tahmine dâhil

olmayacaktır. Erişeceğimiz tahmini rakamlar şehrin sadece hür ve azat nüfusunu kapsayan çoğunluğuna dair tahmin denemeleriyle sınırlı kalacaktır.

Bir diğer kısıtımız nüfus tahmini için elzem olan yetişkin kadın ve kız çocuk sayısı verisinin elimizde olmayışıdır. Dolayısıyla kadın nüfus hakkında ancak somut verilere sahibi olduğumuz erkek nüfusu dikkate alarak bazı varsayımlarda bulunabiliriz. Ancak bu varsayımları sadece *müte'ehhil* erkek nüfus bağlamında yapabiliriz. Zira bilindiği üzere gerek Müslim gerekse Reaya cemaatlerindeki *bekârân* kesimi esas olarak mücurret erkeklerden oluşmaktaydı.

Bu noktada bazı hususlara açıklık getirmek gerekiyor. Önceden ele aldığımız üzere pusuladaki *müte'ehhil* ve *bekârân* kategorileri sadece kişilerin medeni halini ifade etmiyor, aynı zamanda merkezi otorite açısından "kontrol edilebilirlik" durumunu anlatıyor. Böyle olunca Müslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan medreseli, fırın-değirmen çalışanı, han sakini, Saray-ı Hümayun ve merkezi bürokrasi hizmetlileri içerisinde devlet nazarında *müte'ehhil* statüsünde olup gerçekte evli olmayan ya da *bekârân* sayılmakla beraber hakikatte evli ailelerin olabileceği gruplara dikkat etmek gerekiyor.

Bu çerçevede medreseliler pusulada *müte'ehhil* statüsünde kabul edilmekle beraber içlerinde evli ve aile sahibi olma oranı muhtemelen nispeten düşük olacağı için bu makalede evli nüfusun bir parçası olarak sayılmayacaktır. Değirmen ve fırın ameleleri *bekârân* sayılmasına karşın evli ve aile sahibi olma ihtimalleri kuvvetli olmasından ötürü bu makalede aile sahibi olarak telakki edilecektir. Saray-ı Hümayun çalışanları *müte'ehhil* statüsünde görünmelerine karşın içlerinde "bekâr ba'zı agavât" olmasından dolayı saray hizmetlilerinin sadece yarısı ($1536 / 2 = 768$) evli erkek olarak hesaba katılacaktır. Han sakinleri *bekârân* kategorisinde olmasına karşın burada yaşayan tüccarların tümünün medeni anlamda bekâr olması muhtemel değildir. Mezkûr grup içerisindeki *müsinn* oranının yüksekliği ($1.602 / 4.997 = \% 32$) bizi tıpkı Saray-ı Hümayun'da yaptığımız üzere han sakinleri toplamının yarısını ($4.997 / 2 = 2.500$) evli erkek olarak varsaymamıza yönleltecektir. Bunlar haricinde merkezi bürokrasi hizmetlilerinin tümü *müte'ehhil* kategorisinde muamele görecektir.

Yukarıda yürütmüş olduğumuz *müte'ehhil* erkek nüfus içerisindeki *sabî* oranlarına dair tahliller ışığında (bkz. Tablo 33) cemaatlere özel olarak üç temel varsayım ileri sürebiliriz. Birincisi, yukarıda da irdelediğimiz üzere (Tablo 1 ve 2 tartışmaları) Müslüman nüfusta anne başına çocuk sayısı 2'nin çok üzerinde değildi. İkincisi, Rum, Ermeni ve Katolik cemaatlerinde anne başına çocuk sayısı

bilinmemekle birlikte eldeki veriler ışığında en az 3 olarak varsayabiliriz. Üçüncüsü, cemaatler arasında çocuk oranı en yüksek olduğu görülen Yahudi milleti için anne başına çocuk sayısı olarak 3,5 çarpanı düşünülebilir. Bundan yola çıkarak İstanbul'un genel nüfus tahminini yaparken Müslim *müte'ebhil* nüfus için 2,5, Hıristiyan *müte'ebhil* nüfus için 3 ve Yahudi *müte'ebhil* nüfus için 3,5 çarpanını kullanacağız.

Önce bu "ağırlıklı çarpan" işlemini Müslim nüfusa uygulayalım. Müslim erkek *müte'ebhil* nüfus, yani kollardaki evli nüfusun toplamı olan 66.993, değirmen ve fırın çalışanlarını oluşturan 826, han sakinlerinden 2.500, Saray-ı Hümayun'daki 768, merkez bürokrasisindeki hizmetlileri teşkil eden 552 ve Müslim Kıpti nüfusu oluşturan 561'in toplamı 72.200'dür. Söz konusu aile sahibi erkek nüfusunu 2,5 ile çarptığımızda 180.500 rakamı çıkarıyor.

Müslim *bekârân* nüfusuna bakarsak kollardaki bekâr erkek nüfusun toplamı olan 20.238, medreselileri teşkil eden 1.374, Saray-ı Hümayun'daki 768 ve han sakini bekârlarını oluşturan 2.497 rakamlarının yekünü 24.877 tutuyor. Bu hesaplamalara göre İstanbul toplam Müslim nüfusu 205.377 oluyor. Aşağıdaki tablo bu hesaplamayı özetliyor:

Tablo 35: İstanbul'daki Toplam Müslim Nüfusu Tahmini

Medeni Hal	Nüfus Kategorileri	Erkek Nüfus	Tahmini Toplam Nüfus
Evli Erkek Nüfus * 2,5	Kollarda Sakin <i>Müte'ebhil</i> Nüfus Toplamı	66.993 (* 2,5)	167.482,5
	Değirmen ve Fırın Ameleleri Toplam Nüfusu	826 (* 2,5)	2.065
	Saray-ı Hümayun Hizmetli Nüfusunun Yarıısı	768 (* 2,5)	1.920
	Hanlarda Sakin Nüfusun Yarıısı	2.500 (* 2,5)	6.250
	Merkezi Kalemlerdeki Hizmetli Nüfus	552 (* 2,5)	1.380
	Kıpti Nüfus	561 (* 2,5)	1.402,5
Bekâr Erkek Nüfus	Kollarda Sakin <i>Bekârân</i> Nüfus Toplamı	20.238	20.238
	Medreseli Nüfus	1.374	1.374
	Saray-ı Hümayun Hizmetli Nüfusunun Yarıısı	768	768
	Hanlarda Sakin Nüfusun Yarıısı	2.497	2.497
Genel Sonuç			205.377

Yukarıdaki egzersizi Rum, Ermeni ve Katolik gibi Hıristiyan cemaatlere uyarlırsak *müte'ebhil* nüfusa çarpan olarak 3 rakamını uygulayacağız.

Tablo 36: İstanbul'daki Hıristiyan Cemaatlerinin Toplam Nüfus Tahmini

Medeni Hal	Rum Cemaati	Ermeni Cemaati	Katolik Cemaati
Evli Erkek Nüfus * 3	24.530 * 3	29.612 * 3	4.089 * 3
	73.590	88.836	12.267
Bekâr Erkek Nüfus	24.793	19.254	896
Genel Sonuç	98.383	108.090	13.163

Son olarak İstanbul Yahudi cemaati için nüfus tahmini yürütelim. Önceden de vurguladığımız üzere Yahudi cemaati diğer cemaatlere kıyasla hayli yüksek *sabî* oranı arz etmektedir (bkz. Tablo 33). Dolayısıyla biz çarpan olarak 3,5 rakamını kullanacağız.

Tablo 37: İstanbul'daki Toplam Yahudi Nüfusu Tahmini

Medeni Hal	Yahudi Cemaati
Evli Erkek Nüfus * 3,5	11.986 * 3,5
	41.951
Bekâr Erkek Nüfus	46
Genel Sonuç	41.997

İstanbul'un cemaatlerine dair toplam nüfus tahminlerini hesapladıktan sonra İstanbul genelinin toplam nüfus tahminini ortaya koyabiliriz:

Tablo 38: 1831 İstanbul'unun Genel Nüfus Tahmini

Cemaat	Tahmin Edilen Toplam Nüfus
Müslim	205.377
Rum	98.383
Ermeni	108.090
Yahudi	41.997
Katolik	13.163
İstanbul Geneli	467.010

Elde ettiğimiz 467.010 rakamının sadece bir tahmin olduğunun altını çizmek gerekiyor. Üstelik bu rakam olsa olsa bize İstanbul'da asgari olarak kaç kişinin yaşadığına dair bir fikir vermektedir. Zira pusulaya kaydedilmiş sayımda vukubulmuş sayım eksikliklerinin yanısıra o zamanın İstanbulu'nda pek çok hanede yaşayan köle nüfusu çok büyük bir olasılıkla sayım verilerinin dışında kalmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki köle sayısı hakkında güvenilir veri mevcut olmamasına karşın binlerle telaffuz edilebilecek nüfus rakamları söz konusu olabilir. Buna ilaveten İstanbul'da konuşlanmış piyade ve bahriye kuvvetlerine mensup erler de göz önünde tutulmalıdır. Tüm bu mülahazalar dikkate alınırsa 1831 İstanbul nüfusunun gerçekte 500.000'e yaklaşmakta olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

Pusula verilerine dayanarak elde ettiğimiz rakamlara geri dönecek olursak bu tahminlerden çıkarsayabileceğimiz bazı sonuçlar vardır. Birincisi, Müslim nüfus toplam İstanbul nüfusunun yaklaşık % 44'ünü oluşturmakta olup Reaya nüfusunun yaklaşık % 56'sını teşkil etmekteydi. İkinci sonuç Gayrimüslim cemaatler içerisinde Ermeni milletinin nüfus bakımından Rumlardan daha kalabalık olduğu, dolayısıyla da 1830-31 İstanbul'unun en büyük Reaya milleti olduğudur. Ermeniler şehir nüfusunun % 23'den fazlasını oluşturuyor, Rumlar ise % 21'ini kapsıyordu. Yahudi nüfus ise şehir nüfusunun % 9'unu geçmiyordu.

8. Nihai Gözlemler ve Sonuç

Eyalet ve sancaklardaki nüfus yoklamasının ana gayesi askere alınabilir Müslim erkek sayısı ve cizye vergisi toplanacak Reaya erkek rakamının tespitiydi. Bu açıdan İstanbul Gayrimüslim nüfus yoklamasının varlığı normaldir. Ancak İstanbul Müslim nüfusu için aynı yargıda bulunamıyoruz. Zira 1843 Askerî Islahatı öncesinde İstanbul şehri Müslim ahalisinin zorunlu askerliğe tâbi tutulduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Hatta 1843 sonrasında dahi İstanbul Müslim ahalisinin Babıâli ve ulema mensupları gibi şehrin önemli bir demografik kesimi 1908'e değin askerlikten istisna edilmişlerdir.⁷⁴ Dolayısıyla İstanbul Müslim nüfusunun hangi neden veya nedenlerle sayıldığı sorusuyla karşı karşıya geliyoruz.

74 Gabor Agoston, "Savaş," *DİA*, 2009, XXXVI, s. 200; Elke Hartmann, "Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit in der Spätzeit des Osmanischen Reiches" (doktora tezi) Freie Universität Berlin, Fachbereich Geschichts-und Kulturwissenschaften (2013), s. 248-250. Ayrıca bkz. Tobias Heinzmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına. Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

Burada üç olasılık akla gelmektedir. Birincisi, şehrin iç güvenliği açısından söz konusu nüfus bilgilerine ihtiyaç olabilirdi. Önceden vurgulandığı üzere Yunan isyanı, Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ve 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı İstanbul Müslimlerinde huzursuzluklara gebe olmuş olabilirdi. Bu çerçevede payitaht Müslim nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak bir güvenlik gereği olarak telakki edilmiş olabilirdi. İkinci olasılık, gelecekte yeni bir savaş patlak verdiği takdirde – ki Babıâli böylesi bir durumla 1831-33 Mısır meselesi hasebiyle yüz yüze gelecektir – en son çare olarak eli silah tutabilecek İstanbul erkeklerinin en azından bir bölümünü seferber etmek düşüncesiyle payitaht Müslim erkek nüfus verilerini saptamak olabilirdi.⁷⁵ Bir üçüncüsü ise II. Mahmud'un Müslüman ahaliden Gayrimüslimlerden toplanan cizye vergisine paralel bir yeni verginin toplanması tasarısı olabilirdi. 1826 sonrasında Asakir-i Mansure ordusunun kurulması, Mekteb-i Tıbbiye gibi muhtemelen masraflı bir kurumun açılması, ayrıca bir mülkiye bürokrasisinin nüvesinin atılması hazineye ciddi masraflar yüklemişti. Bu bağlamda devlet cizye vergisini 14 kuruştan 30 kuruşa yükseltirken Müslümanlardan da cizyeye benzer, adı *tezkere* olan yeni bir vergi almayı planlamıştı.⁷⁶

Her ne olursa olsun Babıâli'nin payitahtta gerek Müslim ve gerekse Gayrimüslim tüm erkek nüfusu kapsayan bir sayım gerçekleştirmesi devletin Vak'a-i Hayriyye sonrası şehirde gerçek anlamda egemenliğini kurmasının maddi bir kanıtı olup modern devlet yapısının kuruluş sürecinin ilk adımlarından birisidir. 1830-31 İstanbul nüfus pusulası içerdiği önemli verilerin yanısıra modernleşmenin bir merhalesi sıfatıyla sahip olduğu sembolik anlam açısından da değerlidir.

Pusulada Müslim-Gayrimüslim ve *müte'ebhil-bekârân* olmak üzere iki ana nüfus ayrımı görüyoruz. Yukarıda da belirtildiği üzere bekâr nüfus kategorisi siyasal huzursuzluklar ve isyanlar çıkarmak potansiyeli bakımından merkezi hükümet gözünde ciddi bir risk faktörüydü. Vak'a-i Hayriyye sonrasında devletin payitahttaki egemenliğini garanti altına alabilmek bakımından işsiz güçsüzler, kayıkçılar ve hamallardan oluşan yaklaşık 18.500 kişilik bir kitle şehirden sürülmüştür.⁷⁷ Yunan isyanı dolayısıyla payitahtı terkeden binlerce Rum nüfusu da göz önünde bulundurursak 1820-1827 arasında İstanbul nüfusunun önemli ölçüde azalmış

75 İstanbul halkının genel hoşnutsuzluğu ve şehir ahalisini silahlandırmak hakkında bkz. Halil İnalcık: "Hüsrev Paşa, Koca", *DİA*, 1999, XIX, s. 43.

76 Karpat, "Social and Economic Transformation," s. 283.

77 Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s. 315-316, 337-338, 341, 346-348; Gezer, "Çizginin Dışındaki-ler," s. 545-546.

olduğunu düşünebiliriz. 1830-31 pusulası nüfusu bu şekilde azalmış bir İstanbul demografisini yansıtmaktadır.

Pusuladaki veriler şu hususları göstermektedir: Müslim nüfus toplam İstanbul nüfusunun yaklaşık % 44'ünü oluşturuyordu. Gayrimüslimler arasında en büyük cemaat % 23,14 ile Ermeni milleti olup Rum milleti % 21 ve Yahudi cemaati % 9'a denk geliyordu. Aile yapısı olarak Müslimlerde günümüz çekirdek ailesine yakın bir tablo görülürken Gayrimüslimlerde ve özellikle de Yahudi cemaatinde daha kalabalık ailelerin olduğu ortaya çıkıyor. Cemaatler arasında Rum milleti *bekârân* unsurunun çoğunluk olması bakımından ayrıksı durmaktadır. Bu durum Yunan isyanının İstanbul Rum nüfusunda yarattığı sarsıntının sonuçlarından birisidir. Bir diğer sonuç Reaya milletleri arasında nüfus birinciliğini Ermenilere kaptırmasıdır. Ancak daha ileriki onyıllarda Rumlar yine Gayrimüslim milletler arasında demografik birinciliği elde edecektir.

Pusula çıkarsamalarından cizyeden muaf imtiyazlı nüfus oranının Rumlarda en yüksek olduğunu görüyoruz. Bu durum Yunan isyanına karşın Rum cemaatinde Babıâli ile rabıtası kuvvetli olan bir kesimin varlığını sürdürdüğüne delildir. Yine aynı şekilde Reâyâ nüfus dâhilinde varlıklı sayılabilecek kesim % 67'ye yaklaşan oranla en yüksek Rum cemaatinde, % 48 ile en düşük Yahudi milletinde görünmektedir.

Kollara göre Müslim nüfus verilerindeki *müteebhil* ve bekâr oranları bize ikametgâh karakteri belirgin ve ailelerin ağırlıklı olarak yaşadığı semtlerin Top Kapu, Yedi Kule ve Balat olduğunu gösteriyor. Aynı şekilde Galata, Çarşu ve Beşiktaş semtleri ekonomik üretimin daha yoğun olduğu ve kamu sektörünün güçlü olduğu kollardı.

Son olarak pusuladaki veriler yerine göze çarpan bazı veri eksiklikleri üzerinde durulabilir. Örneğin, belgemizde medrese verileri sunulurken tekke ve zaviyeler ve bu mekânların sakinlerine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Esasında bu verisizlik muhtemelen Vak'a-i Hayriyye sonrasında Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıyla bağlantılıdır. Koca Hüsrev Paşa'nın askeri egemenliğini sürdürdüğü İstanbul'da herhangi bir tekke ve zaviyenin faaliyeti gizli bir muhalefet odağının teşekkülüne olanak sağlayacağından ötürü bu tarz tarikat etkinlikleri kısıtlanmış olabilirdi.

Aynı şekilde hanlar, fırınlar ve değirmenlere dair veriler mevcutken hamamlar ve buralarda çalışan tellak nüfusu pusulada zikredilmiyor. Bir olasılıkla tellaklar

bekârân kesimine dahil edilmiş olabilirler. Ancak bu konuda kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.

Payitaht nüfusunun kestiremediğimiz bir yüzdesini teşkil eden kullar ve köleler 1830-31 nüfus sayımının bir parçası olmuşlar mıydı? Eğer pusulanın başında vurgulandığı üzere *bi'l-cümle nüfûs* sayıldıysa söz konusu rakamlar içerisinde ne kadarının köle statüsündeydi? Saraydaki hademe ve ağaların ne kadarı bu kategoriye dahildi? Babiâlideki hademelerin ne kadarı bu statüdeydi? Bunlar elimizdeki belge ışığında kesin bir şekilde yanıtlamamızın mümkün olmadığı sorulardır.

Öz ■ Bu makale 1831 İstanbul nüfus tahririnin hulasa pusulasını ele almaktadır. Söz konusu belge henüz arşivde tespit edilememiş olan 1831 İstanbul nüfus defterlerinin kısa bir özeti. Bazı araştırmalar bu vesikaya atıfta bulunmasına karşın içeriğinin derinlemesine bir tahlili şimdiye değin yapılmamıştır. Bu hulasa pusulası İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları İslam ve Reaya erkek nüfusuna ilişkin veriler sunuyor. İslamlar şehri kapsayan on iki semt (*kol*) ve semtlerdeki mahalleler çerçevesinde gösterilirken evli (*müte'ebhil*) erkekler bekârlardan tefrik edilmekte ve oğlan çocukları da bildirilmektedir. Aynı veri tasnifi medreseler, değirmen ve fırınlar, hanlar, Saray-ı Hümayun ve Babiâli kompleksi kategorilerinde de uygulanmıştır. Öte yandan Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik cemaatlerine dair demografik bilgiler farklı cizye vergisi kategorileri bağlamında sergilenmektedir. Bu veriler bize her bir cemaat dahilindeki gelir dağılımı yapısını istidlâl etmemizi mümkün kılıyor. Tüm bu verilerin ışığında 1831 yılının İstanbul nüfusuna ilişkin bir tahmin denemesine girişilmiştir.

Anahtar kelimeler: İstanbul, nüfus sayımı, demografi, mahalle, evli erkek, bekâr erkek, oğlan çocuğu, cizye vergisi, cemaat, gelir dağılımı.

EK 1: 29 ZİLHİCCE 1246 / 10 HAZİRAN 1831 TARİHLİ HULASA PUSULASININ TRANSKRİPSİYONU

Hüve

Dersâdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi'l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslâm ve Re'âyânın me'mûrîn ma'rifetleriyle tahrîrleri husûsî sâye-i muvaffak-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede res'de-i hüsn-i hitâm bulmuş ve iktirâz eden müfredât-ı tahrîr defâtiri bu defa cânib-i Cerîde'ye takdîm kılınmış ve ber-mücib-i defâtir-i mütekaddime usûl-i cerîdeye tevfiikan tefrîk ve ta'dâd olunarak mikdâr ü kemiyetini mübeyyin hulâsa vechile pusulasıdır.

Müslim [med halinde]

Çarşı Kolu				Cebe 'Ali Kolu			
Mahallât 'aded 32				Mahallât 'aded 56			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.242	880	2.218	12	5.213	1.713	1.840	21
3.242 + 880 = 4.122		2.218 + 12 + 783 = 3.013		5.213 + 1.713 = 6.926		1.840 + 21 + 659 = 2.520	

Balat Kolu				Kum Kapu Kolu			
Mahallât 'aded 62				Mahallât 'aded 58			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
6.722	2.112	877	7	6.419	1.858	1.488	17
6.722 + 2.112 = 8.834		877 + 7 + 402 = 1.286		6.419 + 1.858 = 8.277		1.488 + 17 + 590 = 2.095	

Yedi Kule Kolu				Top Kapu Kolu			
Mahallât 'aded 33				Mahallât 'aded 47			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.536	1.171	295	4	142	1.134	224	2
3.536 + 1.171 = 4.707				295 + 4 + 142 = 441			
				3.572 + 1.134 = 4.706			
				224 + 72 = 296			

Havâss-ı Refî'a Kolu				Kâsım Paşa Kolu			
Mahallât 'aded 45				Mahallât 'aded 28			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
2.704	940	1.116	18	448	1.408	1.254	10
2.704 + 940 = 3.644				1.116 + 18 + 448 = 1.582			
				3.550 + 1.408 = 4.958			
				1.254 + 10 + 455 = 1.719			

Galata Kolu				Tophâne Kolu			
Mahallât 'aded 11				Mahallât 'aded 34			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
1.150	473	949	12	530	1.607	826	7
1.150 + 473 = 1.623				949 + 12 + 530 = 1.491			
				4.678 + 1.607 = 6.285			
				826 + 7 + 440 = 1.273			

Beşiktaş Kolu				Üsküdar Kolu			
Mahallât 'aded 32				Mahallât 'aded 57			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen
2.754	866	1.392	9	507	6.909	2.382	1.906
2.754 + 866 = 3.620				1.392 + 9 + 507 = 1.908			
				6.909 + 2.382 = 9.291			
				1.906 + 9 + 699 = 2.614			

Medârisde bulunan talebe-İ 'ulûm	
Medâris 'aded 161	
Kebîr Neferen	Sagîr neferen
1.366	8

Değirmen ve fırûn 'ameleleri	
Değirmen ve fırûn 'aded 174	
Tüvânâ neferen	Sabî neferen
627	2
Müsinn neferen	
197	

Hânlarda mukîm bekârân	
Hânân 'aded 214	
Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.375	20
Müsinn neferen	
1.602	

Sarâ-yı Hümâyûnda bekâr ba'zı ağavât ve hademe-i sâ'ire	
neferen	
1.536	

Dâ'ire-i Hazret-i Ser 'Askerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlî ve Hazîne-i Mâliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye	
neferen	
Kebîr	Sagîr
548	4
	=
	552

Kıbtıyân-ı Müslim	
Mahallât 'aded 7	
neferen	
Kebîr	Sagîr
373	188

[Bilanço Birinci Toplama]

Mahallât ve sâ'ire [kırmızı mürekkeple sonradan eklenmiş]	'aded
Mahallât-ı Müslim	495
Medâris	161
Dükkânân ve Furûn	174
Hânân	214
Mahallât-ı Kibriyân	7
	1.055 [1.051 ?]

[Bilanço İkinci Toplama]

[Bilanço Üçüncü Toplama]

[Bilanço Dördüncü Toplama]

Müte'ehhil	neferen	Bekârân	neferen	Kibriyân	neferen
Kibâr	53.899	Tüvânâ	18.387	Kibâr	373
Sigâr	16.556	Sabî	150	Sigâr	188
		Müsinn	7.524		
	70.455		26.061		561

[Yekûn:] 96.516 [97.077?]

[Bilanço Beşinci Toplama]

[Kırmızı mürekkeple sonradan yapılan eklenti]

Müte'ehhil 70.455

Bekârân 26.061

Kibriyân 561

[Yekûn:] 97.077

Re'âyâ [med halinde]

Rûm Milleti
Kenîsâ 'aded 54

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
4.589	7.765	2.701	8.548	536	391	5.610	15.037	3.156	681	164	145
4.589 + 7.765 + 2.701 + 8.548 + 536 + 391 = 24.530					5.610 + 15.037 + 3.156 + 681 + 164 + 145 = 24.793						

[Yekûn:] neferen 49.323

Ermeni Milleti

Mahallât ve Kenîsâ 'aded 43

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
5.949	9.376	4.072	9.167	886	162	2.474	13.632	2.509	233	160	246
5.949 + 9.376 + 4.072 + 9.167 + 886 + 162 = 29.612					2.474 + 13.632 + 2.509 + 233 + 160 + 246 = 19.254						

[Yekûn:] neferen 48.866

Yahûdî Milleti
Mahallât 'aded 18

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
1.630	4.150	1.466	4.426	266	48	14	22	7	1	2	0
1.630 + 4.150 + 1.466 + 4.426 + 266 + 48 = 11.986					14 + 22 + 7 + 1 + 2 = 46						

[Yekûn:] neferen 12.032

Katolik Milleti
Mahallât 'aded 13

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
1.080	1.317	429	1.176	44	43	40	618	155	5	5	73
1.080 + 1.317 + 429 + 1.176 + 44 + 43 = 4.089					40 + 618 + 155 + 10 + 73 = 896						

[Yekûn:] neferen 4.985

[Bilanço Birinci Toplama]

	'aded
Kenisá-yı Rúm	54
Kenisá ve Mahallât-i Ermeni	43
Mahallât-i Yahûd	18
Mahallât-i Katolik	13
	128

[Bilanço İkinci Toplama]

[Bilanço Üçüncü Toplama]

Müte'ehhil		Bekârân	
	neferen		neferen
A'lâ	13.248	A'lâ	8.138
Evsât	22.608	Evsât	29.309
Edná	8.668	Edná	5.827
Sıbyân	23.317	Sıbyân	920
'Amel-Mânde	1.732	'Amel-Mânde	331
Cizyeden Mu'áf	694 [644 ?]	Cizyeden Mu'áf	464
	70.267 [70.217?]		44.989

[Yekûn:] neferen 115.256 [115.206 ?]

EK 2: 29 ZİLHİCCE 1246 / 10 HAZİRAN 1831 TARİHLİ HULASA PUSULASININ GÖRSELİ

Bibliyografya**Birincil Kaynaklar**

BOA, İE.DH 35/3087_1246.

Ayvansarayî, Hüseyin: *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1281.

Bab-ı Âli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicill-i Nüfûs İdâre-i 'Umûmiyyesi: *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse Nüfûs-ı 'Umûmiyyesine Mahsûs İstatistik Cedvelidir. Sene-i Rûmî 1301 Gâye-i Mart*, [İstanbul]: Matba'a-i 'Osmâniyye.

Evliya Çelebi: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Güran, Tevfik (haz.): *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara: Devlet İstatistik Matbaası, 1997.

Hammer, Joseph von: *İstanbul ve Boğaziçi*, c. I. Almanca aslı olan *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822)'den tercüme eden Senail Özkan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

İstanbul Belediyesi İstatistik Şu'besi: *İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası*, Dersa'âdet: Arşak Garoyan Matba'ası, [1328].

Moltke, Feldmareşal Helmuth von: *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Şehremâneti İstatistik Şu'besi: *1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası*, Dersa'âdet: Matba'a-i 'Osmâniyye, 1337.

Araştırmalar

Agoston, Gabor: "Savaş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2009), s. 196-200.

Ahunbay, Zeynep: "Medreseler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 320-326.

Akyıldız, Ali: *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, gözden geçirilmiş yeni baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Ayar, Mesut: *Osmanlı Devletinde Kolera. İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Aydın, Mahir: "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfûs Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Dönemi Semineri. 28-30 Haziran 1989. Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, s. 81-106.

Aynural, Salih: *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Bacci, Massimo Livi: *The Population of Europe. A History*, trans. by C.D. Ipsen and C. Ipsen, Oxford, UK; Malden MA: Blackwell Publishers, 1999.

- Baltacı, Câhid: *XV.-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baykara, Arzu: *İki Savaş Arası (1865-1877) İstanbul'da Gündelik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Behar, Cem: *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. Tarihi İstatistikler Dizisi II*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996.
- Beydilli, Kemal: "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul", *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 21-69.
- Bilge, Sadık Müfit: "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 415-450.
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis (haz.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I-II, New York; London: Holmes-Meyer Publishers, 1982.
- Çelik, Yüksel: *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa. II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çokuğraş, Işıl: *İstanbul'da Marjinalite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013.
- Demirci, Tuba ve Selçuk Akşin Somel: "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality*, XVII, 3 (2008), s. 377-420.
- Duben, Alan ve Cem Behar: *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ercan, Yavuz: *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Fayda, Mustafa; M. Macit Kenanoğlu: "Zımmı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIV (Ankara 2014), s. 428-440.
- Fidan, Sadettin: *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, 2009.
- Findley, Carter V.: *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı-Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2000.

- Gezer, Onur: “Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul’unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Giren ‘Melek Girmez’ Odaları”, *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 523-552.
- Göçer, Kenan: “Gureba Hastanesi’nde Ölüm ve Ölüme İlişkin Masraflar”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, XI, 2 (2016), s. 69-96.
- Güran, Tevfik: “İstanbul’un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV, 1-4 (1986), 50.Yıl Armağanı (İstanbul: Acar Matbaacılık, 1988), s. 245-275.
- Hartmann, Elke: *Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit in der Spätzeit des Osmanischen Reiches*, Doktora Tezi, Berlin: Freie Universität Berlin, Fachbereich Geschichts-und Kulturwissenschaften, 2013.
- Heinzelmann, Tobias: *Cihaddan Vatan Savunmasına. Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- İşıközlü, Fâzıl: “İstanbul’un Eski Vakıf Hanları”, *Vakıflar Dergisi*, 10 (1973), s. 421-424.
- İnalçık, Halil: “Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), s. 45-48.
- İnalçık, Halil: “Galata”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 349-354.
- İnalçık, Halil: “Hüsrev Paşa, Koca”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), 41-45.
- İnalçık, Halil: “İstanbul”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), s. 220-239.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 327-333.
- İpşirli, Mehmet: “Osmanlı Medresesi”, *Medâris-i İstanbul. Yaşayan İstanbul Medreseleri –I*, haz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 2008, s. 9-25.
- Karaca, Zafer: *İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Karaca, Zafer: “Osmanlı Dönemi’nde İstanbul Rum Toplumu ve Kiliseleri”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 169-233.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.
- Karamursal, Ziya: *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Karpat, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal H.: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1985.

- Karpat, Kemal H.: “The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century”, *A.I.E.S.E.E. Bulletin*, XII, 2 (1974), s. 267-308.
- Kenan, Seyfi ve İshak Gülen: “III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792’de İstanbul Medreseleri’nin Denetimi”, *Deutsch-türkische Begegnungen. Alman Türk Tesadüfleri. Festschrift für Kemal Beydilli. Kemal Beydilli’ye Armağan*, haz. Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan, Berlin: EB Verlag, 2013, s. 438-463.
- Kütükoğlu, Mübahat: “Avrupa Tüccarı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1991), s. 159-160.
- Kütükoğlu, Mübahat: *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *1869’da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977.
- Mildanoğlu, Zakarya ve Alin Pontioğlu: “Ermeniler ve Yapı Sanatı”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 235-289.
- Murphey, Rhoads: “The Growth in Istanbul’s Commercial Capacity, 1700-1765: The Role of New Commercial Construction and Renovation in Urban Renewal”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXI, 1/2 (March 2008), s. 147-155.
- Oktay, Tarkan: *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Ortaylı, İlber: “Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, eds. Dimitri Gondicas and Charles Issawi, Princeton, NJ: The Darwin Press Inc., 1999, s. 161-167.
- Öz, Mehmet: “Reâyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 490-492.
- Özel, Oktay: “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, derl. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 33-50.
- Özergin, M. Kemal: *Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.
- Özgüven, Yekta: *II. Mahmud Dönemi İstanbulu’nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki: “Avrupa Tüccarı”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 115-116.
- Pamuk, Şevket: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- Pamukciyan, Kevork: "1868'de Mevcut İstanbul Hanları", *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 1994), s. 5-12.
- Panzac, Daniel: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Panzac, Daniel: *Population et santé dans l'Empire ottoman*, İstanbul: Les Éditions Isis, 1996.
- Redhouse, Sir James W.: *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890.
- Rodrigue, Aron: *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990.
- Shaw, Stanford J.: "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Int. J. Middle East Stud.*, 9 (1978), s. 325-338.
- Shaw, Stanford J.: "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 403-414.
- Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88.
- Somel, Selçuk Akşin: "The Issue of Abortion in 19th Century Ottoman Empire", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey. Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 339-346.
- Somel, Selçuk Akşin: "Rumî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (derl.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 147-163.
- Somel, Selçuk Akşin: "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı'na Göre İstanbul Demografisinin Yapısal Özellikleri: Bazı Başlangıç Gözlemleri", Halil İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları. Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası. Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*, Seçme Eserler XIII, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 465-512.
- Steingass, F.: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, reprint, New Delhi; Chennai: Asian Educational Services, 2005.
- Şaşmaz, Lynne Thornton: *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bloomington: Indiana University Dept. of Central Eurasian Studies, 2000.
- Şemseddin Sâmî: *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'âdet: İkdâm Matba'ası, 1317.
- Tabakoğlu, Ahmet: "Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi", *Osmanlı İstanbulu II, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 99-168.

- Tekeli, İlhan: *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Toprak, Zafer: "Osmanlı'nın Son Döneminde İstanbul Sokaklarında Marjinaler: Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (Mart 2008), s. 275-279.
- Turna, Nalan: "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, I, 1 (2011), s. 1-36.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Ürekli, Fatma: "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII, 16 (2010), s. 101-130.
- Yaşar, Ahmet: "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *Osmanlı İstanbulu I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen ve Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 511-524.
- Yenidünya, Süheyla: "Avrupalı Müelliflerin Kaleminden 1821 Rum İsyanı'nın İstanbul'daki Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 317-336.
- Yeşil, Fatih: *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Özgür: "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI, 1 (2017), s. 23-55.
- Zat, Vefa: "Meyhaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 434-436.

İnternet Siteleri

Geçmişe ait ABD Doları meblağlarının günümüz ABD Doları paritesine göre hesaplanması için: <https://www.in2013dollars.com/1998-dollars-in-2018> (6 Ocak 2019'da erişildi).

Dünya ülkeleri nüfuslarındaki yaş ve cinsiyet kümeleri verilerine erişmek için:

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/co.html> (30 Ağustos 2018'de erişildi).